

Міністерство культури та інформаційної політики України
Національний музей Голодомору-геноциду
Інститут дослідження Голодомору

МАТЕРІАЛИ

Міжнародної науково-практичної конференції «МАСОВИЙ ШТУЧНИЙ ГОЛОД 1921–1923 рр.» (до сотих роковин)

(Київ, 30 вересня 2021 р.)

Вишгород
ПП СЕРГІЙЧУК М. І.
2021

УДК 94(477)«1921/1923»:341.485(062)

М 341

Рекомендовано до друку вченою радою філіалу
«Інститут дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду
(протокол № 2 від 27.08.2021)

Рецензенти:

Білошицький С. В., доктор політичних наук, проректор з науково-методичної роботи Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Капустян Г. Т., доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних наук культури і мистецтва Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського МОН України

Редакційна колегія:

Стасюк О. О., *к.і.н.* (голов. ред.), Маркова С. В., *д.і.н., доц.* (відп. ред.),
Байкеніч Д. В., *к.і.н.*, Білий Д. Д., *д.і.н., проф.*, Іванець А. В. *к.і.н.*,
Лапчинська Н. В., Марочко В. І., *д.і.н., проф.*, Мовчан О. М., *д.і.н., проф.*,
Молдавський Р. Л., *к.і.н., доц.*, Петренко І. Є., *к.і.н.*, Подкур Р. Ю., *к.і.н., с.н.с.*,
Романець Н. Р., *д.і.н., проф.*, Сергійчук В. І., *д.і.н., проф.*,
Шугальова І. М., *к.і.н., доц.*

Відповідальні за випуск: Маркова С. В., Петренко І. Є., Подкур Р. Ю.

За достовірність викладеної інформації відповідальність несуть автори (матеріали публікуються в авторській редакції).

Масовий штучний голод 1921–1923 рр. (до сотих роковин): матеріали
М 341 Міжнародної науково-практичної конференції (30 вересня 2021 р.).
Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2021. 136 с.

ISBN 978-617-7837-20-5

УДК 94(477)«1921/1923»:341.485(062)

© Національний музей Голодомору-геноциду, 2021
© Інститут дослідження Голодомору, 2021
© ПП Сергійчук М. І., 2021

УДК 94(477)«1921/1923»

Аннусова Віра

методист науково-дослідницького відділу

Комунальний заклад «Музей спротиву Голодомору»

Дніпровської міської ради

**СПЛЕСК СЕЛЯНСЬКОГО СПРОТИВУ
ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИКІВ
НА СХОДІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.:
СПОГАДИ, ДОСЛІДЖЕННЯ, ДЖЕРЕЛА**

На основі аналізу усноїсторичних джерел авторка проаналізувала етапи селянського спротиву хлібозаготівельній політиці держави на Сході України на початку 1920-х рр.

Наша історія реконструйована не лише в книгах, а й у спогадах очевидців тих подій. На початку 1920-х більшовики, які розраховували на швидку побудову тоталітарної держави, усвідомлювали, що українське селянство є соціальною базою для створення самостійної незалежної української держави і тільки зламавши та деморалізувавши його, можна було добитися успіху. А ламати було що, сільський уклад життя мав міцні й здорові корені. Сільські громади діяли як цілісні соціально-економічні і правові організми.

Зі спогадів Новохацького С. К. 1892 р. н., с. Бараниківка, записаних у 1979 р.

«Непогано жив наш люд до перевороту. Землею в наших краях обділений не був ніхто. Кожен їдак мав три десятини землі. Люди наші бережно відносилися до своєї кормилиці і до всього того, що на ній росло і жило. Ті, хто не лїнився, можна сказати жили зажиточно. А це того, що створювалися всі умови для того, щоб трудящий селянин ставав заможним. Селяни, які одержували землю, але не мали ні тягової сили, ні реманенту, були об'єднані в різного типу товариства і гуртки. Реманент, тягову силу брали в кредит. Частина землі віддавали заможним

під пополам. Заможний селянин кожного року, добровільно, віддавав в бідняцьке об'єднання годовалого бичка. По осені на сходці передавали майбутньому господарю, із незаможних, пару бичків. Він ростив їх ще років три-чотири, а як уже одягав ярмо на них і вони ставали воликами, його виключали із бідняцького гурту і включали в гурт хазяїв. Тому роботящі в бідняках не затримувалися»¹.

Зі спогадів Козленка Архипа Пилиповича, 1897 р. н., с. Нижебараниківка, записаних у 1973 р.

«Кожна сільська громада трималася на своїх порядках, звичаях і традиціях. Оце ж на території нинішнього Біловодського району було 5 волостей: Біловодська, Бараниківська, Городищанська, Литвинівська, Євсугська. В кожній з них було від 300 до 2000 душ «мужського пола». На 3 роки волосна сходка вибирала волосного, правління та волосний суд. У виборах приймали участь мудрі діди, сімейні чоловіки та жінки, які мали землю, господарство і дітей, включаючи й прийомних.

Волосний старшина слідкував за роботою сільських старост, яких теж відкритим голосуванням вибирали на сходках, контролював виконання волосного суду, відповідав за розтрату земських і волосних грошей»².

Зі спогадів Задорожного Гната Семеновича, 1906 р. н., записаних у 1979 р., с. Бараниківка.

«В 19-му Советська власть стала укріпляться. Чекісти і красноармейці, які установлювали власть в селах, силою забирали у людей по продрозвестці хліб, сало та й друге, що їм було до потреби. Було так: в тебе нагло все забирають, а ти стій і мовчи, бо за сказане одне слово получиш пулю в лоб. В те время в Бараниківці вже Блоха зі своїми хлопцями діяв. До Блохи пішли ті мужики, кому молода власть встигла дошкулити, ті у

---

¹ Зі спогадів Новохацького С.К. 1892 р.н., с. Бараниківка, записаних у 1979 р. Тут і далі збережено стиль мови оповідача.

² Спогади Козленка Архипа Пилиповича, 1897 р. н., с. Нижебараниківка, записано в 1973 р., збережено стиль мови оповідача.

кого добро забрали або ті хто не хотів в Красну армію йти, а їх силою заставляли, ті кому не нравилось, що правити ними беруться чужі прислані люди, яким нічого і нікого не жаль. Його хлопці одбирали у продотрядовців награвоване у людей добро, і вертали назад тим, у кого забрали. В отряді Блохи людей було не так багато, трохи більше 50-ти»³.

В 1920 став набирати силу повстанський селянський рух, селяни були проти продрозверстки, вони ще й не могли терпіти над собою іншої власті, крім тієї яку вони самі вибирали багато років підряд, в свій традиційний спосіб, який удосконалювався з роками та тим більше влади, яка відкрито грабує людей, забирає саме цінне – хліб і волю.

Зі спогадів Горбаньова С. І., 1897 р. н., с. Бараниківка, записаних у 1980 р.

«В 20 році уездний комітет видав приказ про ліквідацію волосних старшин і сільських старост. Селом стали керувати комуністи через своїх представителів в советах, та ще й не з месних, а присланих пролетаріїв з городів. В Бараниківську волость було призначено председателем ісполкома, теж не хлібопашця, Волобуєва. Він виповняв все те, що йому поручали комуністи з верху, та ще й сам по собі недобрим чоловіком був, до людей по варварські відносився, за що його першим і вбили хлопці з банди Блохи. З тим, що витворяла власть не могли погодитися сільські мужики, того і пішли в банди. В нашій окрузі пошти в кожній волості був свій атаман: в Бараниківці – Блоха, в Біловодську-Гавриш і Саєнко, в Литвинівці – Кузьменко, в Брусівці – Кокун і Засько, в Городищі – Бурдун. Вони відстоювали народну власть на селі, яку сами вибирали, яка раніше прикладала всі сили щоб людям добре жилося. При новій власті, під час продрозверстки, селянину треба було за безцінь віддати государству: хліб, м'ясо, мед, олію, прядиво, вовну, смухи. Ще й були інші повинності: воїнська, мобілізація в красну армію; кінська,

---

³ Спогади Задорожного Гната Семеновича, 1906 р. н., записані в 1979 р., с. Бараниківка, збережено стиль мови оповідача.

селянин об'язан був передати коня в армію або на проїзводство; гужева, всім треба було приготувати і здати повсть під сідло, сирицю для упряжі. Парубки не хотіли йти в армію тому, що своїми очима бачили, як власть направляє красноармейців разом з продотрядовцями і продагентами грабити свій же народ.

Опікав наші отряди сам батько Махно, через петропавлівського атамана Каменюку. Махну подобався наш край, бо в ньому витав дух вольності, гордості і непокори. Він хотів навіть створити, тут у нас, селянську республіку зі столицею в Старобільську»⁴.

Селянська війна була жорстокою і кровопролитною, це підтверджують і архівні документи.

Із документів Державного архіву Луганської області:

«На Беловодск было совершено нападение банды Терезова-Каменюки. Бандитами было убито трое милиционеров, роздано местным жителям около тридцати тысяч пудов (48 тонн) хлеба, изъятого у них за правилами продрозверстки. Через несколько дней, на слободу был совершен налет банды Буданова. В последних числах июля через Старобельский уезд прокатилась банда Махно»⁵.

«От рук бандитов Каменюки погибли направленный из Петрограда для заготовки хлеба рабочий Соколов, пропагандист Петров, крестьянка-активистка Ломакина»⁶.

Кінець 20-го і 21-й – це роки жорстокої розправи над повстанцями.

«20.12.1920 Старобельский уездный ревком принимает решение: за участие в шайках бандитов, за их укрывательство, а также за сокрытие оружия и оказания активной помощи бандитам виновных лиц расстреливать на месте, а их имущество конфисковывать полностью»⁷.

---

⁴ Спогади Горбаньова С. І., 1897 р. н., с. Бараниківка, записано в 1980 р, збережено стиль мови оповідача.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-1173. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 3.

⁶ ДАЛО. Ф. Р-143. Оп. 2. Спр. 297.

⁷ ДАЛО. Ф. Р-1173. Оп. 4. Спр. 44. Арк. 13.

«За связь с бандитами, за не выполнение приказа были расстреляны «тройкой особого отдела» жители Новодеркула: Дервянкин, Лихачев, беловодский милиционер Памазан»⁸.

«25 июня 1921 года в результате совместной операции бойцов 14 стрелкового полка во главе с Баклушинским и 16 богучарской бригады ВЧК Кондратьева в Бараниковке был убит атаман Иван Блоха»⁹.

Зі спогадів Верескуна Константина Євсейовича, 1899 р. н., с. Бараниківка, записаних у 1980 р.:

«До Блохи багато наших мужиків пішло: мій брат Гришка, Степан Старіков, Гришка та Сергей Розумні, та це тільки з моїх родичів і товаришів. Йшли не з добра, воно якось в ті годи з урожаєм було не дуже, з хлібом скуднувало було, а продотряди по домівкам з красноармейцями шастали, зерно вигрібали пошти все у людей з закрамів, дітей в сім'ях то по багато було, їх же чимось годувати треба. Та і в Красну Армія здорово не хотіли йти наші мужики, там шансів вижити теж було мало. Якщо на передову кинуть проти змалечку обучених воєнному ділу козаків, то погибнеш на полі бою, а якщо відправлять з продотрядами людей грабить, то від совісті і від прокльонів зітлієш. Воно ж в 21, коли стали направлять в наші краї регулярні часті армії на подавлення селянського бунтарства, Іван Блоха відразу зрозумів, не глупий був, що боротися проти них немає смислу, як то кажуть: «Плеть обуха не переб'є». Зібрав він своїх хлопців і стали вирішувати куди кому тікати, щоб не повбивали всіх відразу. І тоді ото, коли отой знаменитий чекіст Медведев організував комедію, то і Блоха і навіть прості люди розуміли, що все те, не що інше як спектакль, який недобре закінчиться. Блоха через переговори з ним тягнув время, щоб його хлопці змогли подалі розбігтися і живими остатися. А Іван Блоха, як справжній атаман, можна сказати народний герой, взяв все на себе і на своїх вірних бойових побратимів. І коли ішов на переговори з чекістами,

---

⁸ Реабілітовані історією. Луганська область, Кн. 1-3, К., 2004–2007.

⁹ Наша газета № 54 от 23 мая 2009 года, ст. 6.

він перед тим попросився з рідним дворичем, бо знав, що його вб'ють. Так воно і сталось, головний чекіст зразу ж вбив його в советі наповал, бо боялися вони його, як чорт ладана, а його побратимів ще мучили, вимагали, щоб назвали фамілії тих хто ще в отряді був. Їх уже біля церкви, разом зі Степанами казнили. Хтось їм, чекістам, ще раніше доніс, що в штабі писарює Степан, ото вони і арештовували всіх з таким іменем. Нічого не добившись від хлопців Блохи, чекісти по варварські повбивали і їх, отрядовців, і ні в чому не винних Степанів. Народ зігнали до церкви, щоб донести, що з «бандитами» розправилися, а це ж село, не город, тут брешіть не брешіть, а люди то всю правду знають»¹⁰.

«12 августа отряд начальника тыла Станицы Луганской Стехина разбил банду атаманши Маруси». Така коротка інформація про знищення повстанського загону Маруськи зберігається в Сталічно-Луганському краєзнавчому музеї.

Зі спогадів Старікова Андрія Миколайовича, 1914 р. н., с. Бараниківка, записаних у 1995 р.:

«Банда Маруськи по степах наших літала, у продагентів і продотрядовців, які везли награваний хліб на станцію Зоринівка з сіл, що по річці Камишна, зерно відбирали та назад людям повертали. Їх же, продзагонівські брочки з зерном, супроводжували красноармійці і міліціонери, ото не рідко й зав'язувався і бій між ними. Якщо вдавалося відбити хліб, то його відвозили в села, щоб повернути награване людям. Літо 21... Івана Блоху вбили, хлопці його розбіглися, а за Маруську не було нічого чути. І тоді якось під обід з'явилася вона і саме на нашій вулиці, хоч мені і було всього сім, та я це все чітко помню. Як летіла вона стрілою на буланому коні, за нею де кілька таких же молодих хлопців верхових, а позаду тачанка з кулеметом. Аж через время, в слід за ними погоня, пішли красноармійці, їх скільки було, що хлопці, трохи старші від

---

¹⁰ Спогади Верескуна Константина Євсейовича, 1899 р. н., с. Бараниківка, записані в 1980 р., збережено стиль мови оповідача.

мене, при лічбі зі сходу збилися. Уже пізніше в селі дізналися, що біля Хрестового ставка Маруську оточили, бо там була ще й засада, догадувалися чекісти, що вона додому, на Донщину, тікатиме. Маруську і її хлопців, без суда і слідства, порубали біля Хрестового ставка і там же в одній могилі похоронили»¹¹.

Із документів Державного архіву Луганської області:

«20 сентября 1921 года в Беловодск были введены войска Красной Армии. Военное положение объявили в 15 волостях Старобельского уезда»¹².

Архів Біловодського краєзнавчого музею:

«На придушення повстанського руху на Старобільщину були перекинуті з Росії військові частини, до складу яких входили: окремих винищувальний батальйон, кавалерійська винищувальна група та 3-й Заволзький полк. Останній свій бій отаман Каменюка прийняв біля с. Осинове. Переважаюча кількість військ Червоної армії оточила загін. У кількагодинному бою загін повстанців майже повністю був знищений. Загинув і отаман Каменюка, який особисто повів повстанців у багнетну атаку. Після смерті легендарного отамана повстанський рух було фактично придушено»¹³.

Каральними методами з великими втратами, влада на початку 20-х отримала перемогу над селянськими повстанськими загонами, пішовши на деякі поступки. Під час кровопролитної боротьби більшовики зрозуміли, щоб перемогти вільне селянство необхідно накреслити і втілити в життя шлях деморалізації його. Підкупивши селян НЕПом, комуністи приступили до нищення українського духу, української традиційної культури буття. За порівняно короткий час вони добилися успіху. Через декілька років влада руками деморалізованих селян, під чітким

---

¹¹ Старіков Андрій Миколайович 1914 р. н., с. Бараниківка, спогади записані 1995 році, збережено стиль мови оповідача.

¹² ДАЛО. Ф. Р. 1180. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15.

¹³ З матеріалів М. Ф. Дятченко, що зберігаються в архіві Біловодського краєзнавчого музею.

Масовий штучний голод 1921–1923 рр.

керівництвом присланих з міст уповноважених, уже нищила церкви і храми, розкуркулювала заможних селян, а «красні бригади» в складі яких серед чужих були і свої місцеві активісти, забирали і вимітали з дворів до останньої зернини хліб, спонукуючи українські родини на голодну смерть, Голодомор 32–33.

УДК 94(477)«1921/1923»

Байкеніч Дмитро

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

філіалу «Інститут дослідження Голодомору»

Національного музею Голодомору-геноциду

b1946@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>

МАСОВИЙ ШТУЧНИЙ ГОЛОД 1921–1923 рр. НА ДОНЕЧЧИНІ

Розглянуто виникнення та перебіг масового штучного голоду 1921–1923 рр. у Донецькій губернії. Зазначено вплив податкової політики на загострення ситуації. Показано регіональну специфіку та тенденції подолання продовольчої кризи. Підкреслено вплив продовольчого забезпечення регіону на політику комуністичного режиму по відношенню до нього.

На початку 1920-х рр. Донецька губернія вирізнялася серед інших адмініюдиниць УСРР наявністю в своєму складі “всесоюзної кочегарки” – Донбасу. Комуністичний режим у Москві розглядав робітників і гірняків цього промислового регіону передовими силами та опорою своєї влади в Україні. Це обумовлювало відповідне централізоване забезпечення населення, зокрема продовольче.

Централізоване постачання Донбасу відбувалося за рахунок вилучення продовольства з інших українських губерній. Для підсилення продовольчого постачання Донбасу, під час створення Донецької губернії у 1919–1920 рр., до нього було приєднано більш сільськогосподарські Старобільський та Шахтинський повіти.

Нищівна кампанія продрозкладки 1920–1921 рр. не оминула Донецької губ. Попри використання репресій, виконати встановлені планом об’єми регіону не вдалося.

Перебої з централізованим продпостачанням робітників та гірняків призвели до відтоку робочої сили з регіону, а відтак і до промислового спаду. Це привернуло увагу Леніна, який наполегливо радив, попри перехід на продподаток, застосувати сили трудової армії, місцевих шахтарів та правління кам'яновугільної промисловості до вилучення продовольства у населення.

Виснажене постійними вилученнями населення сильно постраждало від посухи 1921 р. Загалом у Донецькій губ. нею було знищено 40 % посівів. Валовий збір урожаю сягнув лише 1,12 млн пуд. зерна, що було меншим удвічі за встановлений комуністичним режимом продподаток у 2,5 млн пуд.

Загальну ситуацію погіршила започаткована кампанія допомоги голодуючому Поволжю. Очевидний хлібний дефіцит не зупинив введення добровільно-примусових стягнень зі всіх верств населення.

На початку осені в регіоні фіксували перші ознаки поширення голоду. Навіть у найбільш хліборобному Старобільському повіті констатували брак зерна для посівної.

Створення восени тримісячного продовольчого фонду сприяло поверненню робітників на шахти і промисловість. Разом із тим, ця новина спонукала до трудової міграції значної кількості робітників із голодуючого Поволжя. Це призвело до надлишку робочої сили, а отже і збільшення безробітних. Останні були першими жертвами голоду.

Своє невдоволення продовольчою ситуацією робітники колективно озвучували перед губернською владою. Такі клопотання з Бахмута були надіслані до Харкова з проханням реальних змін. Наслідком цього стало неофіційне визнання голоду на Донеччині в листопаді-грудні 1921 р. Однак ситуація не змінилася. Найбільш загрозлива ситуація була в Таганрозькому та Шахтинському повітах.

Станом на 1 січня 1922 р. з загальної кількості населення губернії у 3,317 млн осіб голодувало 274 тис. Лише офіційне визнання Донецької губ. постраждалою від неврожаю 14 січня 1922 р. запустило процес надання допомоги голодуючим.

З цією метою допомогіві комітети, що раніше працювали для збору продовольства для Поволжя, паралельно почали надавати допомогу місцевому населенню.

Для зменшення кількості голодуючих у губернії, централізовано евакуювали безробітних із Поволжя та висилали до інших українських губерній дітей з сиротинців. Навесні допомогу постраждалим почала надавати створена іноземними організаціями мережа громадських їдалень. Проте кількість голодуючих зростала та сягнула в травні показника в 1,138 млн осіб.

Значну допомогу через допголи населення регіону отримало з українських хліборобних губерній. Загалом з 14 січня по 1 серпня таким чином до Донеччини прибуло 217 вагонів допомоги або майже 431 тис. пуд. зернохліба.

Влітку 1922 р. регіон повторно постраждав від посухи. Значної катастрофи вдалося уникнути завдяки діючим процесам отримання продовольства зовні. Проте голод подолано не було.

Восени, для початку експорту зернових за кордон, комуністичним режимом було оголошено, що голод подолано. Реальна ситуація вимагала продовження надання допомоги, через що допголи були перейменовані на комітети з боротьби із наслідками голоду. З цією ж метою безпідставно було зменшено кількість голодуючих повітів. До них зарахували Дебальцевський, Маріупольський, Юзовський повіти та Центральний гірничий район.

Не зважаючи на отриманий статус, із зазначених губерній було продовжено збір натурподатку. Населення продовжило пасивний та активний спротив податковому тиску.

Значну допомогу голодуючим у Донецькій губернії з весни 1922 р. надавали іноземні допомогіві організації. Вагомим внеском також було зерно, що постачалося з урожайних українських губерній.

Початок експорту зернових спричинив до остаточного замовчування проблеми голоду як такої. Добрий врожай 1923 р. став головним чинником офіційної ліквідації наслідголів 1 серпня 1923 р. Проте голод остаточно подолано не було. Боротьба з

ним трансформувалася в надання допомоги соціально незахищеним громадянам.

Отже, масовий штучний голод 1921–1923 рр. охопив всю територію Донецької губернії. Політика вилучення зернохліба та примусова допомога голодаючому Поволжю загострили ситуацію. Проблеми с централізованим робітничим постачанням стали головним чинником визнання регіону постраждалим і запустили процеси допомоги голодуючим. У применшенні наслідків голоду значну роль відіграла отримана іноземна допомога.

Література

Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлева; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Наук. думка, 1993. 237 с.

Голодомори в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 : Злочини проти народу. О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. 2-е вид., допов. К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. 283 с.

Ленин В. И. Полное собрание сочинений : Т. 53. Письма. Июнь-ноябрь. 1921. XVI. 5-е изд. [б. м.] : Политиздат, 1970. 545 с.

Отчет о работе Центральной Комиссии помощи голодающим при Всеукраинском Центральном исполнительном комитете (за время с 1 января по 1 сентября 1922 г.). Харьков : 1-я Государственная типография, 1922. 37 с.

Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: Документы и материалы. В 4-х т. Т. 1: 1918–1922. Под ред. А. Береловича, В. Данилова. М. : РОССПЭН, 2000. 864 с.

Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: Документы и материалы. В 4-х т. Т. 2: 1923–1929. Под ред. А. Береловича, В. Данилова. М. : РОССПЭН, 2000. 1168 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 10.

ЦДАВО України. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 97.

Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 427.

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 981.

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1247.

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1281.

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1296.

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1715.

УДК 94(477)«1921/1923»

Боряк Тетяна

кандидат історичних наук, доцент,
докторант історичного факультету
КНУ ім. Т.Шевченка

УСНА ІСТОРІЯ ГОЛОДУ 1921–1923 рр.: ОСОБЛИВОСТІ ПРИГАДУВАННЯ СТРАТЕГІЙ ВИЖИВАННЯ ОЧЕВИДЦЯМИ ГОЛОДОМОРУ

Усна історія про голод 1921–1923 рр. не встигла стати об'єктом записування та інтерпретування істориками, порівняно з Голодомором. Причинами цього передусім ідеологічні. По-перше, нагадування про голод не вписувалося в наратив про переможне встановлення радянської влади. По-друге, сталися демографічні зміни (відхід покоління) до того, як відкрите записування усної історії з цієї трагедії стало можливим. Тим важливіше проаналізувати незначний масив свідчень про перший голод серед усної історичних джерел про Голодомор, зокрема, аспекту стратегій виживання. Авторці вдалося виокремити чотири групи конкретних даних, що засвідчують раціон та шляхи виживання голодуючих.

Ключові слова: голод 1921–1923, Голодомор, усна історія, стратегії виживання, продукти/їжа.

Усна історія не має єдино прийнятого в середовищі науковців визначення, адже визначати останню можна і як записане від інтерв'юером від респондента та записане на носій інтерв'ю; і як історичне джерело (розшифроване інтерв'ю) та це саме джерело, введене до наукового обігу (тобто йдеться про інтерпретацію інтерв'ю). У даній розвідці нас цікавить саме останній підхід до визначення усної історії в контексті дослідження голоду 1921–1923 рр. Адже за твердженням Л. Абрамс та інших антропологів, в усній історії особливо цінним є не стільки те, що пригадують респонденти, а який свій досвід вони вкладають

в наратив, який вони розкрили інтерв'юеру¹ – як саме вони переповіли встановлені, невідомі факти минулого, а також явно помилкові події, які легко спростовуються істориками.

Отже, метою публікації є аналіз усної історичної джерел про голод 1921–1923 рр. та класифікація тематичних рубрик, які виокремлюються з наративу.

Одразу слід зауважити, що джерельна база не є респрезентативною та вичерпною, зокрема й тому що, на відміну від дослідження Голодомору 1932–1933 рр., голод 1921–1923 рр. опинився на маргінесі української історичної науки. Головною причиною стала “незручність” для радянської влади теми, а хронологічно наступний голод поч. 1930-х рр. таку незручність лише посилив. Також Голодомор “перекрив” за інтенсивністю та втратами голод попереднього десятиліття, як і за увагою дослідників. Відхід покоління безпосередніх очевидців призвів до втрати цілого покоління респондентів, доступних для опитування у другій половині 1980-х рр. Маємо лише поодинокі записи від свідків першого радянського голоду. Але майже всі свідчення, використані нами у розвідці, виокремлено з усної історичної джерел про Голодомор.

Нами було виявлено 16 джерел з семи збірок усної історичної джерел про Голодомор². Зрозуміло, що переважно більшість

---

¹ Усна історія Голодомору: теоретико-методологічний та джерелознавчий виміри // 1933: «І чого ви ще живі?» / Упоряд. Т. Боряк. НАН України. Інститут історії України. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. – С. 23.

² Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю. Мицик. Національний університет «Києво-Могилянська академія»; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто). – Т. 6. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 690 с.; Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю. Мицик. Національний університет «Києво-Могилянська академія»; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон). – Т. 7. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 542 с.; Український голокост 1932–1933. – Т. 8: свідчення тих, хто вижив / Кер. пректу о. Юрій Мицик; Упорядн.: о. Ю. Мицик, І. Ю. Тарасенко, Л. В. Іваннікова, Н. В. Кукса. НАН України.

очевидців були дітьми на момент проживання голодовки, відтак вони транслюють родинний наратив про той досвід і період. Однак трапляються і свідчення дорослих, які передусім становлять інтерес через розширення географії та сфери пригадування голоду.

Отже, перейдемо до тематичних рубрик, виокремлених для зручності аналізу у масиві усноісторичних джерел про Голодомор.

1) Раціон. На диво, збереглося мало згадок про харчування під час голоду. Трапляються свідчення про оладки/млинці з рослин чи відходів чи вим'ятого зерна³. Також, з огляду на екстраординарність ситуації, згадано поїдання птахів, кішок, мишей і собак⁴, а також тварини і пташок⁵. Один респондент порівняв млинчики часів Голодомору із такими ж млинчиками часів 1922 року⁶. На нашу думку, такі поодинокі згадки про те, чим харчувалися, могло бути спричинене більшою продуктовою різноманітністю, порівняно із Голодомором, за умови

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2012. – 466 с.; Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев; відповідальний редактор В. Смолій. Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Фондація Українського геноциду; НАН України. Інститут історії України. – К.: ВД «КАЛИТА», 2009. – 936 с.; Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев; відповідальний редактор В. Смолій. Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Фондація Українського геноциду; НАН України. Інститут історії України. – К.: ВД «КАЛИТА», 2009. – 920 с.; Міщенко. О. Безкровна війна: Книга свідчень / Передм. О. Гончара. – К.: Молодь, 1991. – 176 с.; Спокута. № 8–9. Альманах. Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Статті, документи, спогади [Електронний ресурс]. – Запоріжжя. «Дніпровський металург» 2008. – [246] с. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/Golodomor_Zaporizzia.pdf (дата звернення 22.08.2021).

³ Український голокост 1932–1933... – Т. 6. – С. 228; Пам'ять народу. – Книга 2. – С. 132, 133.

⁴ Пам'ять народу. – Книга 2. – С. 811.

⁵ Спокута. Голодомори на Запоріжжі... – Сторінка н/в (Сосницька М.).

⁶ Пам'ять народу. – Книга 2. – С. 150.

можливостей обміну одягу/цінностей на їжу на початку 20-х рр. Також ймовірно, що їжа, вживана під час голоду поч. 1930-х рр., перебила враження від спожитого десятьма роками раніше. Також не варто відкидати і таке пояснення, що респонденти, які знають про голод від батьків, могли не запам'ятати таких деталей про специфіку харчування в голодні роки.

2) Обмін як стратегія виживання.

2.1) звідки і куди їздили обмінювати речі на продукти (за наявності географічної прив'язки)

с. Князе-Григорівка, Великолепетиський р-н, Херсонська обл. ⁷	м. Велика Лебетиха, Великолепетиський р-н, Херсонська обл. ⁸
Херсонська обл. ⁹	с. Вікнина, Гайворонський р-н, Кіровоградська обл. ¹⁰
Херсонська, Катеринославська губернії, з-під Мелітополя, Катеринославщина ¹¹	м. Полтава
с. Андріївці Софіївського району ¹²	Полтавщина ¹³
Чигиринський район? ¹⁴	Полтавщина ¹⁵
с. Миколаївка, Петропавлівський район, Дніпропетровська обл. ¹⁶	м. Полтава ¹⁷
в нас (хут. Вертиляковий, Роменський р-н, Сумська обл.) голодовки не було. Це було в Катеринославі (Дніпропетровську). Ходили дніпропетровці, херсонці ходили. ¹⁸	хутір Вертиляковий, Роменський р-н, Сумська обл. ¹⁹
с. Васинівка, Запорізька обл. ²⁰	м. Полтава ²¹
с. Рибалки Козельщинський р-н, Полтавська обл. ²²	“Люди їздили в другі райони, де з хлібом лучченько, і там вимінювали”; м. Зіньків ²³
с. Пригарівка, Козельщинський р-н, Полтавська обл. ²⁴	Катеринославська губернія ²⁵

⁷ Український голокост 1932–1933... – Т. 6. – С. 228.

⁸ Там само. – С. 229.

⁹ Там само. – С. 343.

У переважній більшості випадків йдеться про Полтавщину як про своєрідну Мекку для голодуючих, здатну задовольнити їхню потребу у харчуванні (6 випадків). Однак трапляються дві згадки про Херсонську область та Катеринославську губернію, куди теж приїжджали люди в намаганні обміняти речі на продукти.

2.2) *Що і на що міняли (голодуючі-у неголодуючих), за відсутності географічної прив'язки.* Маємо тут такі комбінації: масло на борошно²⁶; килими на корову²⁷; “буфет, комод, гардероб, віденські стільці, столи, ліжка обміняв за борошно, зерно, крупи, сало, картоплю”²⁸; верх від хати (дах) на два мішки жита та золота обручка на мішок ячменю²⁹; зерно³⁰; речі на хліб; мішок борошна і картоплі³¹; одяг на кусок хліба чи картоплю³²; одяг на хліб, а коли закінчився одяг, корову на борошно³³; коня на хліб³⁴; одяг та реманент на хліб³⁵.

---

¹⁰ Там само. – С. 343.

¹¹ Там само. – С. 598–599.

¹² Там само. – С. 671.

¹³ Там само. – С. 671.

¹⁴ Український голокост 1932–1933... – Т. 8. – С. 412.

¹⁵ Там само. – С. 412.

¹⁶ Пам'ять народу. – Книга 1. – С. 476.

¹⁷ Там само. – С. 476.

¹⁸ Пам'ять народу. Книга 2. С. 244.

¹⁹ Там само. – С. 244.

²⁰ Спокута. Голодомори на Запоріжжі... – Сторінка в/в (Пакета П.)

²¹ Там само.

²² Міщенко. О. Безкровна війна. – С. 62.

²³ Там само. – С. 62.

²⁴ Там само. – С. 90.

²⁵ Там само. – С. 90.

²⁶ Український голокост 1932–1933... – Т. 6. – С. 229.

²⁷ Там само. – С. 233.

²⁸ Там само. – С. 233.

²⁹ Там само. – С. 343.

³⁰ Там само. – С. 598.

³¹ Український голокост 1932–1933... – Т. 8. – С. 412.

³² Пам'ять народу. – Книга 1. – С. 476.

³³ Спокута. Голодомори на Запоріжжі... – Сторінка в/в (Пакета П.).

³⁴ Міщенко. О. Безкровна війна. – С. 62.

³⁵ Там само. – С. 90.

Один респондент детально зображує спробу співпраці батька з органами влади у забезпеченні селян хлібом, але коли така співпраця провалилася, і він був змушений перейти на бартерний обмін: батько продав воли та більшість грошей віддав закупівельній комісії, “яка займалась закупівлею хліба, але оскільки хліба на здані гроші ніхто не отримав, довелося батькові” продати останні манатки та купувати різні посліди³⁶.

Так підсумовує один респондент обмінну стратегію виживання в першій радянській голод: хлібину можна було купити за “червінці”, оскільки існувала недовіра до паперових грошей або виміняти за одяг, взуття чи золоті речі³⁷.

Як видно, зерно/хліб найчастіше фігурували за бажані об’єкти обміну, які дозволяли вижити. Обміняно на них могло бути все: передусім одяг, а також реманент, меблі, масло тощо. Тут впадає в око відсутність перешкод у пересування для селян – адже саме цей чинник спричинив зростання смертності під час Голодомору.

3) Згадки про іноземну допомогу. Таке іноземне втручання було двовимірним. З одного боку, це діяльність уряду США із організації столових і годування голодуючих (тут какао³⁸ виступає фактично символом тієї допомоги, оскільки тодішній його смак респонденти запам’ятали на все життя) та допомога американської релігійної спільноти менонітів. З іншого – це ініціатива Ф. Нансена зі збору коштів та закупівлі продовольства.

4) Додаткові стратегії виживання.

А) Найми як спосіб виживання під час голоду 1921–1923 рр.: “служили по наймах” на Полтавщині, куди приїхали міняти продукти³⁹; “наймалась до заможніших односельчан глядіти дітей,

---

³⁶ Пам’ять народу. – Книга 2. – С. 132.

³⁷ Пам’ять народу. – Книга 1. – С. 731.

³⁸ Український голокост 1932–1933... – Т. 6. – С. 666; Спокута. Голодомори на Запоріжжі... – Сторінка н/в (Сосницька М.). Друге свідчення містить згадку про каву. Припускаємо тут або помилку інтерв’юера при розшифровці, або помилку респонда (“какава” замість “какао”). Відомо, що саме какао містить поживні речовини, корисні для голодуючих, чого не скажеш про каву.

³⁹ Український голокост 1932–1933... – Т. 6. – С. 671.

мене брали у степ” нянчити. За це отримувала їжу⁴⁰; “діти ходили найматись на роботу” – полоти, вибивати соняшники “за їжу”⁴¹; В 1921 батьки найняли на літо двох дівчат, які прожили до Покрови (тобто до середини жовтня)⁴².

Б) Допомога родичів: щоб “ми не вмерли з голоду”, респондента з братом забрав до себе дід, який працював на вітряку і отримував висівки⁴³.

В) Харчування, пов’язане з худобою: вижили, бо з’їли двоє своїх волів, а у кого не було “худоби, так багато людей померло”⁴⁴; селяни стали “збувати тягло”⁴⁵.

Висновки. Маємо буквально кілька усноїсторичних джерел, які присвячені винятково першому радянському голоду. Натомість спомини про цей голод часто виринають у свідченнях про Голодомор, адже люди, які мають досвід проживання одного голоду, матимуть потребу співставити його із власним або родинним досвідом проживання травматичного минулого, пов’язаного із голодуванням десятьма роками раніше, за умови наявності такої родинної пам’яті про перший голод.

Усноїсторичні джерела про голод поч. 1920-х рр. засвідчують висвітлення таких аспектів, як стратегії порятунку у вигляді обміну речей, одягу, інвентаря на їжу, і тут Полтавщина виступає своєрідною “землею обетованною” для голодуючих; смертність у родині та селі; епідемія тифу; причини голоду – природні чи дії влади. На подив, лише в кількох свідченнях була присутня згадка про іноземну допомогу.

Не менш дивною виглядає повна відсутність усних свідчень про ті реальні спроби більшовицької влади допомогти голодуючим (безвідносно до справжніх мотивів цієї допомоги), що зафіксовані численними документальними джерелами⁴⁶.

---

⁴⁰ Український голокост 1932–1933... – Т. 7. – С. 183.

⁴¹ Пам’ять народу. – Книга 1. – С. 476.

⁴² Пам’ять народу. – Книга 2. – С. 244.

⁴³ Пам’ять народу. – Книга 1. – С. 476.

⁴⁴ Пам’ять народу. – Книга 1. – С. 842.

⁴⁵ Пам’ять народу. – Книга 2. – С. 132.

Порівняння стратегій виживання під час першого радянського голоду та другого (Голодомору) засвідчує більшу варіативність на поч. 1930-х рр. та висвітлює такі дії, відсутні на поч. 1920-х рр.: намагання прорватися на потяг/за кордон республіки; крадіжки в колгоспах; робота на підприємствах (радгоспи, заводи) чи деінде, де забезпечували пайком; вступ до колгоспу; ховання продуктів. Типовими стратегіями виживання на поч. 1920-х були такі: наймання до когось на роботу; іноземна допомога; використання птиці та худоби для виживання (обмін, споживання в їжу). Натомість спільними стратегіями виживання для обох голодів були: обмін речей на продукти; виїзд з села (у випадку з Голодомором – втеча).

Виглядає, що подальше дослідження свідчень про Голодомор дасть змогу виявити у них пласти даних про голод 1921–1923 рр. Навряд чи можна очікувати на якісь нові знахідки, хіба що певні деталі надання іноземної допомоги можуть сплисти у ході подальших досліджень. Переважно йтиметься про родинний досвід проживання першого голоду, зокрема, становить інтерес порівняння очевидцями причин обох голодів.

---

⁴⁶ На регіональному рівні у державних архівах окремих областей, бодай фрагментарно, але збереглися певні масиви документів комісій і комітетів, створених при місцевих виконкомах для допомоги голодуючим губерніям, фонди т. зв. уповноважених у боротьбі з наслідками голоду; в окремих регіонах склалися навіть спеціальні книги реєстрації голодуючих (одна така книга збереглася у фонді Уповноваженого у боротьбі з наслідками голоду при виконкомі Прилуцької окружної ради, Державний архів Чернігівської області, ф. Р-5365).

УДК 94(477)«1921/1923»

Драмарецький Борис

кандидат історичних наук, доцент,

старший науковий співробітник

*Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

ГОЛОД 1921–1923 рр. В УКРАЇНІ ЯК СПОСІБ ФОРМУВАННЯ «НОВОГО» СУСПІЛЬСТВА

Визначаючи причини створення комуністичним режимом штучного голоду початку 1920-х рр. в Україні, важко визначити наскільки більшовицькі вожді прорахували всі складові проведення цієї «операції». Однак те, що вони скористалися зручним моментом – безперечно. Об'єктивну причину цієї трагедії можемо назвати лише одну – посуха 1921 р. Це був єдиний період (осінь 1921 – весна 1922 рр.), коли Україна потребувала допомоги ззовні для того, щоб загалом уникнути голоду, не говорячи вже про голодні смерті, пошесті, людожерство і т.ін., що відбувалися протягом 1921–1923 рр.

Російська влада поводи́ла себе в Україні як на окупованій території. Це й не дивно, адже з 1917 по 1920 рр. відбулося декілька російських інтервенцій, і не всі вони були оголошені. Достатньо було створити маріонетковий уряд, а далі списати на «внутрішній конфлікт». Наприклад, коли у грудні 1918 р. розпочалася чергова інтервенція і голова уряду УНР В.Чехівський запитав, чому російські війська без оголошення війни напали на Україну? То у відповідь нарком закордонних справ РСФРР Г.Чичерін сказав, що цю акцію проводять не збройні сили його держави («нас там немає»), а армія Директорії, з одного боку, і незалежний радянський уряд України – з іншого»¹.

---

¹ Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.М.Литвин та ін. – 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Вища школа, 2002. С. 219.

Однак, навіть після остаточного утвердження більшовицької влади, більшість українського населення її не сприйняла, а червоний терор викликав лише посилення опору. Необхідно було не тільки «прибрати» неугодних, а й створити новий «пролетарський» спосіб мислення, створити «нове» суспільство. І така можливість з'явилася у 1921 р.

Можемо назвати достатню кількість причин штучності голодомору та методів його здійснення:

По-перше, внаслідок воєнних дій, а головне – політики воєнного комунізму – у 1920 р. скорочення посівних площ сягнуло майже третини², падіння врожаїв – 35–40%³. Селяни не мали реманенту: лише 3,5% були забезпечені якісними плугами, культиваторами, боронами і т.д.⁴. У тваринництві відбулося зменшення поголів'я худоби, внаслідок реквізицій коней до армії та масових пошестей. А без останньої втрачалася й можливість вести самостійно господарство. Таким чином, два роки «господарювання» більшовиків призвели до повного вичерпання продовольчих запасів України, тому деградоване продрозкладкою сільське господарство не мало резервів аби протистояти засусі (страхові запаси становили 10,8%⁵, вилучення яких загрожувало голодом), що й відбулося у 1921 р., охопивши 48% всієї території УСРР⁶.

Ситуація не змінилася й після запровадження НЕПу навесні 1921 р., оскільки в основу продподатку була взята російська статистика, яка опиралася не на реальні дані, а на попередні розрахунки, зроблені ще до посухи (633 млн. пуд. за визначенням

---

² Підраховано на основі: Сборник статистических сведений по Союзу ССР 1918–1923. Москва, 1924. С. 122–123, 148; Фомин П.И. Украина (экономическая характеристика). Харьков, 1923. С. 88.

³ Усков Ф. Комнезема України в період воєнного комунізму і переходу до непу. Київ, 1950. С. 31.

⁴ Отчет Наркомзема УССР за 1920 год. Харьков, 1921. С. 18.

⁵ Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929). Харків, 1991. С. 95.

⁶ Бачинський П. Голодний рік на Київщині // Правда України 1993. 12 січня.

ЦСУ РСФРР, проти 276,6 млн. пуд. за даними ЦСУ України⁷). Внаслідок, податкові ставки були завищені втричі, що для українського населення означало залишитися без будь-якого продовольства.

У 1922 р. радянське керівництво продовжило фізичне винищення українців. В Росії посухи уже не було, а в УСРР вона продовжилася, хоча й у менших масштабах, ніж у попередньому році. І хоча урожай Правобережжя та Лівобережжя давав змогу не тільки задовольнити потреби неврожайних губерній, а й вивезти поза межі України близько 15 млн. пуд. зерна⁸, та забрано було майже 22,6 млн. пуд. (більше 9 млн. пуд. до РСФРР та 13,5 млн. пуд. на експорт⁹)

До цього додамо, що протягом 1921–1923 рр. продовольство викачувалося додатково й для забезпечення міст, півторамильйонної армії, загонів комнезамів, частин ДПУ та порятунку голодуючих регіонів Росії (Поволжя, регіони Південного Уралу). Наприклад, за пропозицією В.Леніна, для посилення продовольчої допомоги Поволжю в Україну відправили агітаційно-інструкторський потяг на чолі з головою ВЦВК і ЦК Допгол ВЦВК М.Калініним, 8 лютого 1922 року до нього приєднався Г.Петровський, а потім – і весь український уряд.

По-друге, методи викачування продовольства складно назвати людяними. Працівники Наркомпроду УСРР мали в своєму розпорядженні кавалерійські частини для охорони продовольчих вантажів, придушення опору селян та організації загорджувальних загонів.

---

⁷ Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918–1923: За пять лет работы ЦСУ. Москва, 1924, т. 18. С. 131; Год борьбы с голодом, 1921–1922: Через делегатов VII Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. Харьков, 1923. С. 78.

⁸ Альтерман Л. Хлебные ресурсы Украины. Харьков, 1923. С. 108.

⁹ Україна: Статистический справочник. Харьков, 1925. С. 29; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 981. Арк. 26.

Поновили й колективну відповідальність селян за виконання хлібоздачі. Якщо село відмовлялося погодитися на кругову поруку або давало підписку про неї і через 48 годин не виконувало зобов'язань, то громада оголошувалася ворогом радянської влади. Це означало захоплення заручників (від 15 до 25 осіб з кожної волості, яких могли засудити аж до розстрілу). Після чого група заручників поповнювалася¹⁰. На випадок саботажу або повільного збирання продподатку, в села вводилися військові частини і направлялися ревтрибунали¹¹. В таких селах дозволявся постій військових частин за рахунок селян, заборонявся в'їзд та виїзд¹².

Та найбільш ненависним для селян став люмпенізований прошарок сільської бідноти – комітети незаможних селян (комнезами). Вони не оподатковувалися і одержували право привласнювати від 10 до 25%¹³ з награбованого. Очевидно, що комнезами були зацікавлені відібрати якомога більше продовольства. Тому, типовим явищем стало вилучення зерна, заробленого в інших губерніях. «Долучалися» до цього й червоноармійці, які «промишляли» грабежами на залізницях, відбираючи у селян продовольство.

Продовжували діяти робітничо-заготівельні формування (була змінена їх назва – з військово-продовольчих загонів на військово-продовольчі дружини ВЦРПС), що перебували у складі військ, чисельністю до 150 бійців кожна¹⁴. Цікаво, що зміна назви була лише черговою брехнею влади, бо їх оголосили провідниками НЕПу на селі. При цьому, скаржитися на них не було жодного сенсу, адже таких селян арештовували і

---

¹⁰ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. С. 51.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 116. Арк. 5.

¹² Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. С. 52.

¹³ Колісник М. К. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні (1919–1920). Харків, 1950. С. 140.

¹⁴ Мовчан О. М. Голод 1921–1923 роки на Україні // УІЖ. 1990. №10. С. 42; ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп. 1. Спр. 553. Арк. 13.

направляли в повітпродкоми для покарання¹⁵. Насильство було повсюди. Наприклад, у Валегоцулівському районі Балтського повіту Одеської губернії продпрацівники били та шантажували розстрілом неплатників податку (для залякування селян ставили до стінки)¹⁶.

По-третє, ще одним «об'єктом» уваги більшовиків під час голоду стала церква. Вона мала величезний вплив на населення, що не влаштувало комуністичних ідеологів, які намагалися не лише нав'язати власну, а й зробити її єдиною, монопольною. Та й відмовитися від можливості чергового пограбування більшовицькі вожді не могли. Тому, безперестанно проводячи через усі можливі тогочасні ЗМІ антирелігійну пропаганду та прекрасно розуміючи настрої голодуючого населення, влада розпочала вилучення церковного майна. 26 лютого 1922 р. в «Известиях» виходить постанова ВЦВК про вилучення з церковного майна дорогіших предметів із золота, срібла та каміння, відсутність яких не зачіпає інтереси культу. Цією постановою було дуже зручно прикрити вихід наступної, що з'явилася відразу після першої, де йшлося про вилучення усіх церковних цінностей, включаючи й освячені предмети¹⁷. 8 березня 1921 р. цей декрет було скопійовано Всеукраїнським ЦВК (за вказівкою російського уряду). Тож, спостерігаємо технологію надання подвійної інформації, в якій всебічно освітлюється перша – гуманна. При цьому можна навіть не помітити наявності другої, більш нетерпимої, яка стає остаточною, законною й одразу реалізується.

А вже 19 березня 1922 р. В. Ленін напише В. Молотову листа для членів Політбюро ЦК РКП(б) про можливість, завдяки голоду, підкорити духовенство, оскільки тогочасний настрій селянства забезпечував співчуття чи нейтралітет у вилученні

---

¹⁵ Маскудов С. Документи з архіву ОДПУ 1921–1927 рр. // УДЖ. 1992. №2. С. 102.

¹⁶ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. С. 101.

¹⁷ Алексеев В. Был ли патриарх Тихон “вождем церковной контрреволюции”? // Диалог. 1990. №10. С. 95.

церковного майна. Тому, потрібно придушити опір духовенства «з такою жорстокістю, щоби вони цього не забули впродовж кількох десятиліть ... і чим більше представників буржуазії та реакційного духовенства вдасться розстріляти, тим краще»¹⁸. Підкреслимо й той факт, що всі награвовані коштовності з українських церков направлялися до Росії, і лише з літа 1922 р., після неодноразових звернень, республіці дозволили залишати до 15%¹⁹.

По-четверте, голод також став найбільш дієвим способом приборкання повстанців. Адже грабунок населення, який комуністи розпочали відразу із захопленням влади, викликав опір. І йдеться не про дворянство, буржуазію або поміщиків, що вважалися класовими ворогами, а про робітників та селян. Наприклад, у 1918 р. робітники Єлисаветграду заявили про готовність захищатися до останнього набою, адже не бажають підкорятися злочинцям²⁰, 1919 р. відбулися виступи селян під гаслами «Геть комуну!», «За радянську владу – без комуністів». І повстанський рух лише наростав, проникаючи до лав червоної армії, блокуючи роботу державних господарських органів, промислових підприємств, транспорту²¹. Лише за офіційними даними, на 1 липня 1921 року в Україні діяло 83 озброєних повстанських загонів чисельністю понад 5,8 тис. бійців²². Фактично Україна перетворилася на арену безперервних боїв із повстанськими арміями. Ситуація склалася настільки критична, що Рада Праці та Оборони, очолювана В.Леніним, вказувала, що ліквідація «бандитизму» є питанням життя і смерті для Радянської України²³.

---

¹⁸ Войнолович В.А. Радянська політична модель державно-церковних відносин: наслідки для України // Наукові записки ІПІЕНД, 2012. Випуск 2(64). С. 441.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 702. Арк. 47.

²⁰ Митрофаненко Ю. Робітники й селяни проти «робітничо-селянської» влади / Тиждень ua, 11 січня 2016. <https://tyzhden.ua/History/155673>

²¹ Орлинський А.Р. Бандитизм и борьба с ним // Армия и революция. 1921. №2. С. 15.

²² ЦДАВО України. Ф. 3204. Оп. 2. Спр. 49. Арк. 1.

²³ Історія Української РСР. Київ, 1977, т. 6. С. 24.

Однак застосування репресій проти селянських загонів результату не давало. Врешті Ленін переконався в тому, що управління промисловістю на засадах «єдиної фабрики» не спрацює... та відступив від прискороеного будівництва комунізму²⁴. Але проголошення НЕПу в Україні було лише формальним способом заспокоїти селянство, фактично ж зберігалася розкладка. Реальним (дієвим) методом «боротьби з бандитизмом» став голод.

Саме тому ЦК КП(б)У восени 1921 р., в угоду інтересам Москви, відхилив постанову Української економічної наради про обстеження неврожайних губерній, з «суто політичних міркувань – не створювати паніки»²⁵. Радянській пресі категорично заборонили писати про голод в Україні. При цьому потерпілі від посухи райони Росії були звільнені від продподатку, навпаки – отримали допомогу за рахунок УСРР та міжнародних благодійницьких організацій. В Україні наявний голод приховувався аж до грудня 1921 р., а продоргани наполегливо стягували з українських селян податок. Коли ж Поволжя, Південний Урал та Північний Кавказ вийшли з продовольчої кризи у 1922 р., то більшовицьке керівництво заявило, що з голодом покінчено та розпочало експорт хліба, чим обрекло на голодну смерть те населення України, яке вижило у попередньому році.

Чому ж вожді пролетаріату рятували голодуючих Росії, а в Україні в цей же час створили штучний голод? Чому облік смертності фіксувався лише в містах? Натомість в селах його ніхто не робив. Чому на відміну від 1920 р., коли відбувся Все-союзний перепис, у 1923 р. провели лише загальний перепис городян, і лише у містах з чисельністю не менше 50 тис.? Чому, незважаючи на величезну смертність (втрати від голоду в Україні

---

²⁴ Кульчицький С. Володимир Ілліч Ульянов-Ленін: погляд з XXI століття / Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. № 20, 2011 / https://uk.wikisource.org/wiki/Проблеми_історії_України/20/Володимир_Ілліч_Ульянов-Ленін:_погляд_з_XXI_століття.

²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 981. Арк. 10.

сягнули близько 2 млн. осіб²⁶), чисельність мешканців великих промислових міст, столиць (Харків, Київ) та міст Східної України збільшилася?

Вважаємо, що саме такі міста стали основою для формування «нового» соціалістичного суспільства. Вони поповнювалися за рахунок селян, які рятувалися від голоду, та переселенців з віддалених районів Росії. Адже переважна більшість населення України не підтримувало російську більшовицьку партію, тому країну довелося завойовувати шляхом прямої агресії. Не хотіли тут і комуністичного раю з його націоналізацією, одержавленням, відміною товарно-грошових відносин, трудовими мобілізаціями, червоним терором та жебрацьким існуванням. Відтак, після захоплення України більшовикам необхідно було створити «нове» суспільство, ознакою якого мала бути відсутність власності, відданість більшовицьким ідеалам та фактична залежність від держави, а життя – підкорюватися наказам вождів аж до самопожертви. Для цього потрібно були винищити частину населення не лише репресіями, а голодом. Адже голод найдієвіший засіб поневолення непокірних, він обезсилює людину, не дає їй можливості боротися, вселяє страх і покірну на генетичному рівні як вроджений інстинкт самозбереження людського організму.

---

²⁶ Див: Драмарецький Б.Б. Голод 1921–1923 років в Україні. Дис...канд. іст. наук: Київ, 1997. С. 62; Гладун О.М., Рудницький О.П., Кулик Н.В. Демографічні втрати України під час першого радянського голоду 1921–1923 рр. // Демографія та соціальна економіка. №4 (38), 2019. С. 22, 25.

УДК 94(477)«1921/1923»

Капустян Ганна

*д.і.н., проф., професор кафедри
гуманітарних наук, культури та мистецтва
Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського
atk.history@gmail.com*

ХОЛОДНОЯРІВСЬКИЙ ОПІР БІЛЬШОВИЦЬКІЙ ПРОДРОЗКЛАДЦІ

Вторгнення більшовицьких військ в Україну після розпаду Російської імперії переслідувало, головним чином, недопущення відродження Української державності. Селянство, яке представляло головну складову українського соціуму, чинило відчайдушний опір московським окупантам, що прагнули підкорити українство економічно і політично.

Яскравою сторінкою національного спротиву позначена боротьба холодноряців з більшовицькою Росією. Зорганізовані загони селянської самооборони об'єднуються в гайдамацький полк, який у 1919 році очолив Василь Чучупака – місцевий учитель, що порозумівся на військовій справі на фронтах Першої Світової війни.

Історична пам'ять холодноряців спонукала їх до усвідомлення позицій: лише власна держава здатна гарантувати їх добробут, їх волю!

Високий дух холодноряців в загальноукраїнській картині боротьби за землю, за волю позначений містечковістю, неспроможністю об'єднати зусилля задля шляхетної мети. Введення НЕПу, а з ним і заміна продрозкладки продподатком (1921 р.), оголошена більшовиками амністія повстанцям значним чином підірвали повстанський рух Холодного Яру, який призупиняє свою активну фазу.

***Ключові слова:** Холодний Яр, повстанці, Україна, більшовики, продрозкладка.*

Падіння Російської імперії вселяв надію на практичне втілення віковичної мрії українського селянина господарювати на власній землі, у власній державі.

Тогочасне селянство, будучи головним виробником матеріальних цінностей на селі, прагнуло забезпечити справедливий підхід до виробництва і розподілу виробленого. Український людський і природний потенціал забезпечував міцний і сталий розвиток. Українські терени піддаються шаленому тиску чужинців в боротьбі за опанування нашими ресурсами.

Большевики потребували українського хлібу. Кількаразові їхні походи в Україну упродовж 1918–1920 рр. ставили за мету заволодіти українським природним і людським потенціалом. Основу соціально-економічних перетворень комуністичної партії складала примусові методи. У 1918 р. московські окупанти запроваджують політику «воєнного комунізму». Основний зміст їхньої податкової політики складала так звана «продразвёрстка», з її невизначеними принципами щодо розміру оподаткування. Саме така реквізиційна продовольча політика більшовиків підірвала процес природного економічного відтворення, заснованого на принципах матеріальної зацікавленості результатами власної праці. Розбалансованість економічної системи призвела до різкого падіння продуктивних сил.

Письменник-гуманіст В. Г. Короленко у листі до М. Горького зауважує, що відбулося втручання у природний порядок праці, влада підтримала нероб, поставила їх у авангард і водночас їхніми руками нищила продуктивне населення. Це врешті-решт привело до штучного голоду¹.

Селянин-власник, зорієнтувавшись у змісті більшовицької воєнно-комуністичної доктрини, стає на захист власного добробуту і волі. На українській землі розгортався широкий повстанський рух, лівову частку якого складало селянство. У свою чергу подібний опір викликав брутальну відповідь з боку

---

¹ https://studopedia.com.ua/1_155920_z-lista-v-korolenka-m-gorkomu-vid--serpnya--g-pro-prichini-golodu-v-ukraini.html

радянської влади. Тому то категоричне несприйняття Україною соціально-економічної політики радянської влади і методів її впровадження призвело до голоду 1921–1923 рр.

На фоні загальної боротьби за землю, за волю, за добробут під час Української революції виділяється націоналістична позиція холодноярівських повстанців. Природні умови та історичні обставини розвитку Холодного Яру впродовж віків породжувала потужні повстанські рухи. Відомий шевченківський вислів: «Ото гайдамаки. На гвалт України орли налетіли!»² підкреслював шляхетність мети – «воля або смерть!» Саме тут московські окупанти, шукачі дармових харчів і легкої перемоги зустрічали відчайдушний опір холодноярців.

Майже сім тисяч гектарів землі, густо покритої ярами і лісами, слугували надійним сховом народним месникам³.

Юрій Горліс-Горський – активний учасник і літописець холодноярівського руху опору зауважував, що в «широко розвинутій бойовій організації Холодного Яру під проводом Чучупаки – цілковито панували українські націоналістичні настрої»⁴.

Новітня бойова організація повстанців Холодного Яру розпочиналася із зорганізованого загону у 1918 році з метою охорони скарбів Мотриного монастиря від московських окупантів. Брати Чучупаки організовують загін самооборони в кількості 22 осіб⁵.

Звитяги цього загону спонукали селян інших сіл Холодного Яру до захисту власних інтересів. Згодом селяни зрозуміли, що у такий спосіб можливо захищати свої села від прийшлих московських окупантів за «продразвёрсткой» і українською волею.

---

² Тарас Шевченко. Гайдамаки / Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1960. – С. 78.

³ Ушета І.І. Стежками Холодного Яру. – К., 1988. – С. 53.

⁴ Юрій Горліс-Горський. Холодний Яр у двох частинах з мапою: за оригіналами видань 1934–1937 рр. / Ю. Горліс-Горський; упоряд., вст. ст. Б.Горбовий; наук. ред. Й. Лось. – Львів: Тріада Плюс, 2014. – С. 99.

⁵ Мироненко Г. Родина Чучупаків. Героїзм і трагедія Холодного Яру // Незборима нація. – Київ, 1996. – С. 52.

У кожному холодноярівському селі діяли подібні загони самооборони, які на 1919 рік зорганізувались у гайдамацький полк Холодного Яру. Очолив цей полк Василь Чучупака, начальником штабу полку став рідний брат Василя – Петро Чучупака. Генерал-полковник Армії УНР Михайло Омелянович-Павленко зазначав: «В міру того, як армія Директорії, котра 4.01.1919 р. залишила Київ ... в запіллі совітської армії згромаджувалася нова сила, чорноземна, степова, – повстанці...»⁶.

Ідеологія холодноярівських повстанців відстоювала самостійну Україну. Брати Чучупаки прихильно ставилися до Української Народної Республіки⁷.

У доповіді таємно-інформаційного відділу при Раді Народних Комісарів УСРР від 23 серпня 1921 року повідомлялось: «Холодноярівські ліси ще з часу Гетьмана зробились пристанищем різних повстанських організацій. Надзвичайно зручні топографічні умови, непрохідні ліси з хуторами, які рідко розсіяні в глухомані на великій відстані, зробили Холодноярівщину чимось схожою ніби на петлюрівську «Запорізьку Січ». Там сформувались повстанські частини... За весь час існування Радянської влади на Україні це вогнище бандитизму було загрозою не тільки для Кременчуччини, але і для всієї України, притягуючи до себе агентів і золото Петлюри»⁸.

У листівці повсталих «Хто такі повстанці і за віщо вони боряться» визначались їх політичні симпатії: «ми вимагаємо від радянської влади здійснення тих лозунгів, котрі кинуті були комуністами з початку радянської влади: скасування смертної кари, припинення війни, воля слова та друку, вільне користування

---

⁶ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2007. – С. 191–192.

⁷ Валентин Лазуренко. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник. – Черкаси: «Ваш дім», видавець Дикий О.О., 2004. – С. 188.

⁸ Героїзм і трагедія Холодного Яру: Збірник матеріалів і спогадів / Г.С. Гребе-нюк, А.П. Демартино, Р.М. Коваль, В.В. Коротенко / Під. ред. Р. М. Ковалю. – К., 1996. – С. 178.

своїм власним трудом»⁹. 4 червня 1919 року повстанський штаб звертається відозвою до селянства, яка закликає зброєю боротися проти більшовицької «продразвёрстки». Згодом холодноярівські повстанці чинять спротив і денікінцям.

Наприкінці 1919 року Холодний Яр виставляв 5–6 тисяч повстанців, які мали на озброєнні багато кулеметів та 6–9 гармат¹⁰.

З метою координації дій в цивільних та військових справах утворили в листопаді 1919 року окружний повстанський комітет. Обрали Голову Л. Панченка та членів – П. Чучупаку, С. Лопату, Шевченка. До складу військової ради входили В. Чучупака, С. Коцур і Шевченко.

За денікінцями в Україну знову повертаються московські окупанти. Більшовицьке керівництво усвідомлювало небезпеку з боку повстанців у здійсненні їхніх намірів. Юрій Горліс-Горський згадував істеричну промову Троцького в лютому 1920 року на станції Знам'янка перед червоноармійцями та чекістами: «кулацька контрреволюція» вбиває ножа в спину большевицької революції, в той час, як червона армія бореться на фронтах з зовнішнім ворогом. Маючи під рушницями мільйони, червоне командування може кидати на фронти лише сотки тисяч, бо останні необхідні для «оборони завоювань революції» в запіллі...

Закінчив свою промову класичним наказом червоноармійцям: «Нещадно вистрілюйте, вирізуйте бандитські кодла, бо інакше нас переріжуть! Без жалю нищте, паліть бандитські села – бо інакше нас спалять у вогні контрреволюції!». По його від'їзді, кіннота виступила в напрямку Цвітної, а бригада піхоти на Чигирин. В повітрі не на жарг запахло порохом»¹¹.

---

⁹ Героїзм і трагедія Холодного Яру: Збірник матеріалів і спогадів / Г.С. Гребенюк, А.П. Демартино, Р.М. Коваль, В.В. Коротенко / Під ред. Р.М. Ковалю. – К., 1996. – С. 167.

¹⁰ Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Дюкор, 2001. – С. 200.

¹¹ Юрій Горліс-Горський. Холодний Яр у двох частинах з мапою: за оригіналами видань 1934–1937 рр. / Ю. Горліс-Горський; упоряд., вст. ст. Б. Горбовий; наук. ред. Й. Лось. – Львів: Тріада Плюс, 2014. – С. 222.

12 квітня 1920 року Головний Отаман Холодного Яру Василь Чучупака зібрав нараду отаманів з метою організувати спільний виступ проти московських окупантів. Однак, несподівано з'явився червоний ескадрон. Отамани намагаються вирватися поодиноці в різні боки з оточення. Василя Чучупака підвела кобила, яка несподівано кинулася у гущу ворогів. Щоб убезпечити себе від нелюдських катувань Василь Чучупака посилає кулю у скроню, встигнувши викрикнути: «І породить Холодний Яр нових отаманів!». У полон потрапили начальник штабу полку гайдамаків Холодного Яру Петро Чучупака і боровицький отаман Петро Солонько¹².

Втрата провідників повстанства Холодного Яру позначилася на потужності руху. Крім того, оголошена більшовиками так звана амністія повстанцям і декларування відходу від нерегламентованої продрозкладки до визначеного продродатку зацікавили селян такими підходами. Повстанський організований рух помітно звужується.

Неймовірною жорстокістю позначилася боротьба з повстанством. Влада мала величезну перевагу в людях. До того ж на активність повстанців вплинули наслідки впровадження радянським політичним режимом примусової продрозкладки, що, поряд із неврожаєм, привели до голоду, який у 1921 році сунув в Україну.

Цей катаклізм був використаний владою для боротьби зі своїм народом. Вперше в радянській історії державна влада застосувала терор голодом, який виявився в боротьбі з селянством дієвішим, ніж воєнний терор¹³.

Генерал-полковник Армії УНР Михайло Омелянович-Павленко вказує на причини згасання селянсько-повстанського

---

¹² Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001. – С. 202.

¹³ С.В. Кульчицький. Передмова // Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів. Упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева. – К.: Наук. Думка, 1993. – С. 5–19.

руху: «низка поступок більшовиків, передусім заміна продрозкладки продроподатком та легалізація товарно-грошових відносин, що поліпшувало умови господарської діяльності і повертало втомленим невизначеністю селянам економічну зацікавленість у своїй праці. Крім того, радянський уряд мав змогу діяти силовими методами, швидко мобілізуючи значні військові сили для боротьби з повстанством¹⁴.

Холодноярівська епопея у боротьбі за волю і добробут, проти більшовицької продрозкладки посідає яскраву сторінку в історії українських національно-визвольних змагань, в історії українства за відродження української державності у новітній час.

---

¹⁴ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2007. – С. 198.

УДК 94(47+57)“1921/1923” :929”19”Й.Сталін

Козицький Андрій

кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка, старший науковий співробітник відділу дослідження соціо-демографічних та правових аспектів Голодомору-геноциду філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду

**“ЦЕ НЕ ЖАХ, А СТАТИСТИКА...”:
Й. СТАЛІН І ГОЛОД 1921–1923 рр.**

Аналіз публічних виступів та друкованих праць Й. Сталіна періоду масового штучного голоду 1921–1923 рр. в Україні дають підстави стверджувати, що більшовицький очільник проявляв дивовижну байдужість до страждань та смерті мільйонів голодуючих. Для Й. Сталіна були характерними бажання у будь-який спосіб применшити як масштаби голоду, так і його тривалість та наслідки. Немає свідчень того, що майбутній диктатор виявляв хоча б мінімальне співчуття до жертв голоду 1921–1923 рр.

***Ключові слова:** Голод 1921–1923 рр., Й. Сталін, більшовизм, пропаганда.*

“Смерть однієї людини – трагедія, смерть мільйонів – статистика”. Ця добре відома фраза цілком могла би стати своєрідним сумним епіграфом ХХ ст. Уперше цю цинічну думку рівно сто років назад сформулював Й. Сталін. Сучасні російські пропагандисти прикладають значні зусилля для того, щоб довести, що до цих слів Й. Сталін не має жодного стосунку, а приписав їх буцімто колишньому очільнику СРСР радянський письменник Анатолій Рибakov у своєму романі “Діти Арбату” (*Дети Арбата*), опублікованому 1987 р.

Насправді ж, згадана фраза уперше пролунала восени 1921 р. на засіданні колегії Народного комісаріату у справах

національностей, який тоді очолював Й. Сталін, під час обговорення катастрофічних масштабів масового штучного голоду 1921–1923 рр. Під час обговорення, один із присутніх на засіданні комуністів, емоційно відреагувавши на оповідь очевидця про жахливі страждання голодуючих та людоджертво, вигукнув “Та це ж один жах, що відбувається!”, Й. Сталін зауважив: “Жах – це коли мова йде про окрему людину. Коли йдеться про мільйони, це не жах, а статистика... Продовжуйте товаришу вашу доповідь!”¹.

Судячи з публічних виступів та офіційних публікацій авторства Й. Сталіна, ставлення цього більшовицького політика до голоду як такого, відрізнялося дивовижною амбівалентністю. Сталін порівняно часто згадував про голод у дореволюційні часи, але виразно намагався його не помічати, коли на захоплених більшовиками територіях почався масовий голод 1921–1923 рр.

Є вагомій підстави стверджувати, що сам більшовицький диктатор ніколи не житті не страждав від голоду й навіть тривалий час не голодував. Не зважаючи на це, Й. Сталін періодично згадував про голод та голодування як питомі прикмети царського режиму у своїх публіцистичних працях дореволюційного періоду. Згадка про голодуючих селян містилася вже у першій друкованій роботі майбутнього диктатора – статті “Російська соціал-демократична партія та її найближчі задачі”, яка вийшла друком грузинською мовою у журналі “Брдзола” восени 1901 р. У цій статті Й. Сталін писав: “Під ярмом царського режиму стогне не тільки робітничий клас. Важка лапа самодержавства душить й інші суспільні класи. Стогне опухле від постійного голодування російське селянство, яке зубожіло унаслідок непосильних податкових тягот, віддане в жертву торгашам-буржуям і “благородним” поміщикам”². Згадка про “голодовку

---

¹ Николаевский Б. Тайные страницы истории. Москва, 1995. С. 113.

² Сталин И. В. Сочинения. Т. 1. Москва: ОГИЗ – Государственное издательство политической литературы, 1946. С. 21.

вимученої сільської бідноти” з’явилася у написаній Й. Сталіном у січні 1905 р. відозві “Робітники Кавказу, пора відомстити!”³. У листівці “За партію”, яку майбутній більшовицький диктатор написав у березні 1912 р., зокрема, йшлося: “Потрібно оздоровити країну, яка слабує хронічним голодом, потрібно покласти край теперішньому стану речей, при якому десятки мільйонів трудівників землі змушені періодично зазнавати голодування з усіма його жахами: немислимо склавши руки дивитися на те, як голодні матері та батьки зі сльозами на очах збувають за безцінь своїх доньок та синів! Потрібно в корені знищити теперішню хижацьку фінансову політику, яка розорує злиденне селянське господарство і при кожному неврожаї неминуче штовхає мільйони селян на шлях спустошливого голодування! Потрібно врятувати країну від злиднів і деморалізації!”⁴. Риторичу про небезпеку насування голоду Й. Сталін кілька разів використав навесні – улітку 1917 р., критикуючи аграрну політику Тимчасового уряду. Зокрема, у червні 1917 р. Й. Сталін писав: “Зловісний привид голоду та розорення носить над нами ... голод все насувається”⁵. Загалом, у своїх дореволюційних працях Й. Сталін майже півтора десятка разів згадував про голод та голодуючих селян чи робітників.

Голод 1921–1923 рр. не викликав у Й. Сталіна аналогічної тривоги та емоцій. Радянський очільник виявив радше бюрократично-байдуже ставлення до голодуючих, аніж реальне співчуття тим, хто вмирав від голоду. Характерним прикладом такого ставлення, стала справа прохання про допомогу голодуючим, яку з формальних причин проігнорував Й. Сталін навесні 1922 р., у той час, коли масштаби голоду вже були добре відомі. 23 березня 1922 р. член ЦК Центральної комісії допомоги голодуючим при ВЦВК (Помголоду) А. Винокуров написав до Секретаріату ЦК Російської комуністичної партії (більшовиків)

---

³ Сталин И. В. Сочинения. Т. 1. С. 76.

⁴ Сталин И. В. Сочинения. Т. 2. С. 214–215.

⁵ Сталин И. В. Сочинения. Т. 3. С. 96, 97.

листа із проханням вжити негайних заходів для допомоги голодуючим. Розглянувши звернення, Й. Сталін відмовився дати йому хід, покликаючись на формальну причину – лист від імені Помголоду мав надійти із підписом усіх членів ЦК Помголоду. Більш ніж на два тижні Й. Сталін поклав листа під сукно, а 10 квітня 1922 р. через свого помічника А. Назарапетяна повернув його авторові, без розгляду.

Дуже специфічне розуміння справедливості Й. Сталін виявив під час засідання Політбюро ЦК РКП(б), на якому розглядали повідомлення народного комісара охорони здоров'я М. Семашко про випадки людоджерства, які мали місце під час голоду 1921–1923 рр. Під час обговорення цього питання виникла дискусія щодо того, як саме потрібно вчиняти із канібалами. Більшість членів Політбюро (Л. Троцький, М. Калінін, В. Молотов, Л. Каменев та ін.) виступали за те, аби уважати таких людей психічнохворими й ізолювати їх у медичних закладах, натомість Й. Сталін висловився за звичайний спосіб кримінального переслідування таких осіб й покарання їх як звичайних убивць.

У своїх публічних виступах і друківаних працях Й. Сталін виразно намагався обминати тему голоду 1921–1923 рр. Уперше про цей голод Й. Сталін згадав у своїй статті “Перспективи”, яка була опублікована у газеті “Правда” 18 грудня 1921 р. Формулювання, яке вжив більшовицький очільник, було неконкретним, він згадував про “загрози іззовні та голод усередині Росії”, які на його думку, *не повинні* (виділення – А.К.) були перешкодити “підняти сільське господарство та індустрію й зміцнити господарський союз пролетарів та трудових селян”⁶. Немає сумніву у тому, що Й. Сталіну на той момент вже було відомо про масштаби та наслідки голоду, оскільки він у цій же самій публікації згадував про небезпеку “подальшого скорочення розорювання [землі], прогресивне падіння сільського господарства, параліч транспорту та промисловості (від безхліб'я), розклад армії (від безхліб'я) і, як результат усього цього – неминучий

---

⁶ Сталин И. Сочинения. Т. 5. С. 127.

розвал фактичного союзу робітників та селян”. Проте висновок, зроблений у цій публікації більшовицьким очільником, був досить несподіваним: “Навряд чи потрібно доводити, що наявність відомого мінімуму хлібних запасів в руках держави є пружиною відродження промисловості та збереження Радянської держави”⁷.

Через рік, у вересні 1922 р., публікуючи в ілюстрованому додатку до газети “Правда” невелику замітку про спілкування із В. Леніном, який саме одужував після перенесеної хвороби, Й. Сталін двічі згадав, що очікуваний урожай того року має бути добрим⁸. Психологічно цікаво, що у цій замітці Й. Сталін вжив слово “виголоднів” (*изголодался*) у відношенні до В. Леніна у сенсі “жадібності до питань та рвіння до роботи”, хоча нічого не згадав про реальних голодуючих⁹. Примітно, що у викладі Й. Сталіна, цей “голод до праці” вождеві швидко вдалося втамувати: “Немає ознак нервового рвіння до роботи – пройшов голод”¹⁰. Далі по тексту заперечуючи реальний голод у країні, Й. Сталін зробив це вустами В. Леніна, навівши нібито сказану ним фразу: “Положення важке. Але найважчі дні залишилися позаду. Урожай в корені покращує справу. Покращення промисловості та фінансів повинно прийти услід за урожаєм. Справа тепер у тому, щоб визволити державу від непотрібних видатків, скоротивши наші установи та підприємства, покращивши їх якісно. У цій справі потрібна особлива твердість, й тоді вилізем, напевне вилізем”¹¹.

Зроблені В. Леніним оцінки голоду були надто оптимістичними, насправді, у вересні – жовтні 1922 р. голод продовжувався, а на півдні України, відповідно до матеріалів зібраних комісією ВУЦВК під керівництвом В. Єрмощенко, ситуація була навіть важчою аніж попереднього року. На середину жовтня 1922 р. в

---

⁷ Сталин И. Сочинения. Т. 5. С. 123.

⁸ Сталин И. Сочинения. Т. 5. С. 135.

⁹ Сталин И. Сочинения. Т. 5. С. 135.

¹⁰ Сталин И. Сочинения. Т. 5. С. 135.

¹¹ Сталин И. Сочинения. Т. 5. С. 135.

Катеринославській губернії голодувало 200 тисяч осіб, у середині наступної області в Донецькій області голодувало 500 тисяч осіб, найбільше – у Маріупільському повіті.

Для Й. Сталіна узагалі було характерним бажанням у будь-який спосіб применшити масштаби голоду чи його тривалість. Виступаючи 30 грудня 1922 р. на Першому з'їзді Рад він висловився у такий спосіб, із якого випливало, що голод нібито був лише в 1921 р.: “другий період в історії Радянської влади, період боротьби із розрухою. Цей період далеко ще не вичерпаний, але він вже дав свої результати, оскільки ми маємо за цей період успішну боротьбу Радянської влади із голодом, який вразив країну в минулому році. Ми маємо за цей час значний підйом сільського господарства, значне оживлення легкої промисловості”¹². Щоправда, у наступному 1923 р. Й. Сталін усе ж визнав, що голод тривав й 1922 р. Виступаючи 17 квітня 1923 р. з організаційним звітом на XII з'їзді РКП(б), Й. Сталін сказав: “Минулого року ми мали голод”, але одразу ж виправившись, уточнив – “результати голоду”¹³.

Бажання Й. Сталіна оголосити про уявне припинення голоду восени 1922 р., було зумовлене тим, що саме тоді більшовицький уряд Росії зробив першу спробу вийти на світовий ринок зерна (Російська імперія припинила продаж зерна за кордон ще в 1914 р.). 27 грудня 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) затвердило проєкт О. Цюрупи (на той момент заступника голови РНК РСФРР, а до грудня 1921 р. – наркома продовольства РСФРР) про продаж за кордон 15 млн пудів жита, 4 млн пудів ячменю, 0,5 млн пудів пшениці та 3,5 млн жмиху.

Тим часом у багатьох районах України голод тривав усю першу половину 1923 р. Жодного співчуття до голодуючих українців Й. Сталін не мав.

---

¹² Сталин И. Сочинения. Т. 5. С. 157.

¹³ Сталин И. Сочинения. Т. 5. С. 206.

УДК 94(477)«1921/1923»

Маркова Світлана

*доктор історичних наук, доцент,
директор філіалу «Інститут дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду*

Байкеніч Дмитро

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
філіалу «Інститут дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду*

ПОЧАТОК МАСОВОГО ШТУЧНОГО ГОЛОДУ 1921–1923 рр. В УКРАЇНІ: СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРИЧИНИ

У статті розглянуто примусове вилучення зерна на тлі переходу від продрозкладки до продподатку. Уточнено кількість зібраного збіжжя та специфіку дії продподатку в 1921 р.; динаміку відправки хліба та збіжжя до РСФРР. Виявлено факти голодування, харчування сурогатами, згадки про «поголовну голодну смерть». Проаналізовано процес невизнання окупаційною владою голоду в Україні.

Після окупації України РСФРР та легітимації комуністичного режиму в 1920 р., встановлення хлібної монополії, примусового вилучення та вивезення зернохліба, продуктів харчування, українці ще намагалися чинити спротив та боротися за власну державу (на початку 1921 р. в окупантів відбувалися регулярні бойові зіткнення з повстанцями). Хліб для «червоних столиць» та робітників промислових регіонів відігравав ключову роль у стосунках Харкова з Москвою.

Станом на 1 квітня 1921 р. за продрозкладкою в Україні із запланованих 187,7 млн пуд хлібу було зібрано 65,4 млн пуд (з яких 6,5 млн було заготовлено для РСЧА)¹. 8 травня секретар

---

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20.

ЦК РКП(б) В. Молотов повідомив голову РНК УСРР Х. Раковського і наркома продовольства УСРР М. Владімірова про постанову партійного керівництва – відправляти не менше 40 залізничних ешелонів із продовольством на місяць у розпорядження Наркомпроду РСФРР². 8 липня 1921 р. В. Ленін у телеграмі до ЦК КП(б)У вимагав щоденно відправляти в Росію не менше 74 вагонів хліба. Завдання було розверстано навіть на українські південні губернії, що постраждали від посухи.

Вилучення продовольства відбувалося за участі наркомпродівських загонів та регулярної армії.

Варто зауважити, що потребує уточнення кількість зібраного зерна в 1921 р. Сучасні українські історики оперують такими показниками: найбільший – 633 млн пудів зерна, що складало 57% середньорічного збору 1909–1913 рр. та 82% 1920 р.; показником Центрального статистичного бюро УСРР – 276,6 млн пуд., Наркомзему України – 200 млн пуд³.

27 березня 1921 р. надзвичайна сесія ВУЦВК майже одностайно постановила замінити розверстку податком та визначила

² Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. С. 57.

³ Це за даними ЦСУ РСФРР. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. К., 1995. С. 34.

основні принципи його стягнення. Як репресивний захід було затверджено стягнення товарного або грошового еквівалента не зданого за ринковими цінами⁴. Х з'їзд РКП(б), який проходив у Москві в березні 1921 р., затвердив резолюцію «Про заміну розверстки натуральним податком» та перехід від продовольчої розкладки до продовольчого податку, при якому селяни повинні були віддавати державі задалегідь визначену частину врожаю. Натуральний податок для врожаю 1921 р. в УСРР було визначено в 117 млн пуд⁵.

Порівняно з 1916 р. посівна площа у 1921 р. зменшилася на 2 149 тис. дес. У голодуючих губерніях, показники скорочення були ще вищими: Катеринославська губернія – -41%, Миколаївська – -36%, Запорізька – -35%, Донецька – -29%, Одеська – -28%. Незначне збільшення посівних площ було зареєстровано в Донецькій губернії. Площа посіву окремих видів рентабельних і цінних культур мала таку динаміку: посіви ячменю за один рік зменшилися на 2 057 тис. дес., ярої пшениці – на 1 319 тис. дес., озимої пшениці на – 419 тис. дес. Селяни Київської, Подільської, Чернігівської губерній суттєво зменшили площі під картоплю (вироснування на продаж цієї культури було традиційним для українців). У губерніях, де голодували, селяни почали вирощувати більш стійку до природних змін культуру – кукурудзу⁶.

Частка продподатку визначалася для кожного господарства окремо і вираховувалася за розміром орної землі, чисельності сім'ї та середньою врожайністю місцевості. В УСРР було встановлено 10 поясів врожайності та 7 груп господарств. Перехід із продрозкладки на продподаток вимагав реорганізації

---

⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 436. Арк. 3–3 зв.

⁵ Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлева; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. С. 25.

⁶ Народное хозяйство Украины в 1921/22 году. Харків: ЦСУ, 1923. С. 17; Сельское хозяйство Украины. Первая сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка СССР в Москве 1923 г. Харьков: Издательский отдел НКЗ, 1923. С. 66–71.

заготівельного апарату Наркомпроду⁷. Було створено апарат продінспекторів. Наявні співробітники за короткий час зібрали інформацію для створення податкових списків. Недосконалість і швидкість збору даних призвели до неточності обліку орної землі, а отже й непорозумінь у зборі податків.

Варто зауважити, що під час проведення хлібозаготівель у 1921 р. залишався значний відсоток вільного земельного фонду. Проблемою були і земельні межі, що не були зафіксовані на місцях. Це часто призводило до надмірного або подвійного оподаткування. Це питання виникало як на місцевому – сільському та волосному рівнях, – так і на рівні кордонів губерній. Показовим є конфлікт Запоріжжя та Миколаєва за Ново-Троїцьку, Рождественську та Горомовську волості, що були передані до Запорізької губернії восени 1921 р. Попри цей факт, миколаївські продовольчі органи продовжували хлібозаготівлю на цих теренах навіть навесні 1922 р.⁸

До початку дії продродатку, в більшості губерній України залишились борги по продрозкладці 1920–1921 рр. Основне зернове навантаження припало на південну Полтавщину і південноукраїнські губернії: Кременчуцьку – 6,5 млн пуд.; Полтавську – 13 млн пуд.; Запорізьку – 15 млн пуд.; Одеську – 3 млн пуд.; Миколаївську – 3 млн пуд.; Донецьку – 2,5 млн пуд.⁹ «Ударними» губерніями реалізації продрозкладки по хлібу визначались Запорізька, Полтавська та Кременчуцька, частина населення яких вже голодувала.

Окрім довиконання продрозкладки, українські губернії мали щоденно вантажити зерно для продовольчого забезпечення Донбасу. Зокрема, на Запоріжжя було покладено зобов'язання відвантажувати 25 вагонів, Полтаву – 5, Кременчук – 5, на військово-продовольчий апарат – 3. Також всі надлишки продовольства з Таганрозького й Маріупольського повітів бронювалися

---

⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 435. Арк. 137.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 614. Арк. 65; 66.

⁹ Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів... С. 24–25.

за продпостачанням Донбасу. Зведена інформація про завантаження зерна для Москви та Донбасу щоденно надсилалася до Політбюро ЦК КП(б)У¹⁰.

Політбюро ЦК КП(б)У 4 липня 1921 р., врахувавши телеграму В. Леніна, активізувало відправку хліба на Північ. Україна мала відправити до Росії майже 30 млн пуд. збіжжя «навіть у збиток власному постачанню». Так, Київ щоденно мав відвантажувати 10 вагонів збіжжя, Полтава – 20, Кременчук – 5, Запоріжжя – 7, Миколаїв – 5, Одеса – 5, Чернігів – 3. У Запоріжжі та Нікополі хліб, що був доставлений баржами з околиць, мав бути завантажений до вагонів¹¹ для відправлення у північному напрямку.

Урожай хліба з однієї десятини у 1921 р., що зібрали селяни с. Олексіївка Царекостянтинівської волості Гуляйпільського повіту Запорізької губернії був лише 1 пуд 10 фунтів¹². Саме в Гуляйпільському повіті з'явилися перші факти голодування. Засіяно озимини було 1089 дес., менше ніж минулого року на 360 дес., але місцеві жителі мали забезпечувати біженців із Поволжя харчами та санітарними умовами (окрім продуктів, збирали й гроші). У селах, де ситуація була найгіршою, намагалися міняти власну худобу, інвентар на хліб у більш врожайних регіонах. Люди масово харчувалися сурогатами, голодували¹³. У протоколах, актах обстеження, опитувальних листах з'являється словосполучення «поголовна голодна смерть». Про надскладну соціально-економічну ситуацію також дізнаємося від «вкрай нужденного населення» Купріянівської сільради, комнезами якої зверталися до Губкомнезаму з проханням дозволити привезти хліб і картоплю з Полтавської губернії, «бо багато родин було без хліба»¹⁴. Масово гинула худоба. Варто зауважити,

---

¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 17. Арк. 10.

¹¹ Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів... С. 28–29.

¹² ДАЗО. Ф. Р.-28. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 308.

¹³ ДАЗО. Ф. Р.-28. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 110.

¹⁴ ДАЗО. Ф. Р.-28. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 322.

що в УСРР було зареєстровано суттєве зменшення загальної кількості худоби. У 1922–1923 рр. у степовій частині України понад 50% усіх господарств не мали робочих коней, понад 80% – свиней¹⁵.

Цинізм окупаційної влади полягав у тому, що голодуюча Україна була втягнута в кампанію допомоги голодуючому Поволжю. Вже 19 липня в Політбюро ЦК КП(б)У постановили, що доречним буде надіслати кілька делегатів від селян Поволжя для продроботи на Правобережжі. Цього ж дня було прийнято систему ставок продподатку РСФРР. Партійці акцентували увагу на Правобережжі та Чернігові. Для окремих волостей Одеської та Миколаївської губерній, за наказом особливої комісії, ставка була зменшена¹⁶. У зменшенні податкового навантаження – перевід із другої на третю ставку – для Запорізької губернії було відмовлено. Зазначалося, що всі губернії, окрім Донецької, «найближчим часом мають розраховувати виключно на власні ресурси»¹⁷. У Донецькій губернії, окрім голодуючих повітів, податкові завдання були виконані в листопаді¹⁸. При цьому в найбільш урожайному Старобільському повіті відзначалося, що після збору податку найбідніше населення почало голодувати і повіт варто оголосити голодуючим¹⁹.

28 липня 1921 р. в політбюро ЦК КП(б)У розглядали можливість підвищення податкових ставок. Затвердили додати категорії по врожайності понад 70 та 80 пудів. Більш вагомим рішенням для збільшення збору зернових було те, що «в основу вирахувань продподатку, що збирається, прийняти пшеницю, що давало збільшення на 25% при зборі інших хлібів»²⁰.

---

¹⁵ Сельское хозяйство Украины. Первая сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка СССР в Москве 1923 г. Харків: Издательский отдел НКЗ, 1923. С. 82.

¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 17. Арк. 21–22 зв.

¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 17. Арк. 26.

¹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 437. Арк. 1, 20.

¹⁹ Голод 1921–1923 років в Україні: 36. документів і матеріалів... С. 47.

²⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 17. Арк. 29.

Бойові дії, регулярні вилучення продуктів харчування у населення, природні катаклізми (взимку 1921 р. вимерзли озими, весна була без дощів, літом посуха в п'яти губерніях УСРР) спричинили розбалансування хлібного ринку України. Але окупаційний режим, зокрема його очільник В. Ленін, урожай в Україні у 1921 р. хибно «оцінив» у 550–650 млн пуд. Було запропоновано встановити обсяг збору хліба до фонду продподатку з України у 1921 р. в розмірі 150 млн пуд.²¹

У 1921 р. валовий збір зернових хлібів у РСФРР та УСРР було обраховано в орієнтовно 2 млрд пудів²². У самій УСРР валовий збір становив (за офіційної версією) 430 млн пуд. З них постраждали від голоду південні губернії дали 27,3% від загалу – 104,7 млн пуд. Середня врожайність у регіоні склала 15,8 пуд/дес. Найгірші показники були по ярій пшениці 15,9 пуд/дес. та ячменю 19,2 пуд/дес.²³

Передбачалося, що все зібране шляхом податку зерно, помольний збір та товарообмін, окрім заброньованої для Півночі кількості, буде поділено на 12 рівних частин. Для кожної губернії мали виділити певну кількість хліба для «самостійного розпорядження для власних економічних потреб». Також передбачалося, що посилення внутрішнього постачання буде залежати від помольного збору, який з 1 серпня було включено до плану постачання губерній. Южбюро, ВЦСНС та Уккранаргосп мали надати план виробничої програми, в якій зазначалася мінімальна кількість осіб, що мали бути забезпечені продовольством²⁴.

Досліджуючи наступні події виникає необхідність наголосити на дисонансі конотацій та денотацій совєцької влади.

---

²¹ Ленін В. І. Замітки про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи. Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 44 : Черв. 1921 – берез. 1922. ХХІІІ. К. : Політвидав України, 1974. С. 63.

²² Бюллетени госплана. Информационный журнал. Вып. 2. М. : Издание Госплана, 1923. С. 19.

²³ Альтерман А. Я. Хлебные ресурсы Украины. Государственное издательство Украины, 1923. С. 97–98.

²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 17. Арк. 16 зв.

Науковці часто ретранслюють терміни, поняття та категорії советів, не задумуючись над реальними змістами. Зокрема, коли пишуть, що збір натурального податку виявив потребу в продробітниках, яких у кількості 8 тис. відрядили до України із РСФРР. Проте, Українська Народна Республіка не потребувала «допомоги» советів та її продробітників, які нещадно грабували терени України. Продзагони, які були призвані та працювали в УСРР з весни, поповнили військдружинами з представників російських губерній та мобілізованих на місцях²⁵.

Варто зауважити, що одночасно зі сплатою податку, селяни вносили також одноразовий податок для відбудови сільського господарства, загальногромадянський, трудово-гужовий та подвірно-грошовий податки (в натуральній і грошовій формах). Нереальність податкових планів призвела до збереження розкладкового методу їх виконання. Незважаючи на формальне проголошення продподатку, його виконання здійснювалося шляхом позазаконного примусу: зберігалася кругова порука селян за виконання податку, діяльність робітничо-військових заготівельних формувань. Політбюро ЦК КП(б)У визнало за доречне застосування виїзних сесій ревтрибуналу в найбільш ударних місцях для засудження окремих господарів, які не виконали продрозкладку.

У серпні 1921 р. на Північ з УСРР було відправлено 728 вагонів хлібу. За вересень у північній напрямку спрямували 1046 вагонів-зернохліба; на Кавказ було відправлено 155 вагонів; до Криму – 391 вагон (для Посівкому 216 вагонів та для Військпродспоживу 175 вагонів). У жовтні з УСРР до РСФРР виїхало 4382 вагони; на Кавказ – 414; до Криму – 352 (Посівкому – 85 вагонів, з яких 74 були направлені каботажем, Дільничному залізничному споживчому товариству – 32 і Військпродспоживу – 235). Протягом серпня – жовтня 1921 р. вивезено 5 148 вагонів (орієнтовно 5,1 млн пуд) зерна²⁶. Загалом із УСРР

---

²⁵ Голод 1921–1923 років в Україні: 36. документів і матеріалів... С. 33–34.

²⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 18.

до Росії лише у серпні – грудні 1921 р. відправлено не менше, ніж 16,5 млн пуд. хліба, а за кампанію 1921/22 р. вивезено близько 22 млн пуд.²⁷

Попри достовірну інформацію про голод, південні губернії визнані голодуючими не були. Проте у резолюції політбюро ЦК КП(б)У від 4 серпня 1921 р. зазначалося: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими ресурсами»²⁸.

Офіційний Харків не міг ухвалити остаточне рішення про допомогу без дозволу Москви, а там не бажали створювати «конкурента» голодуючому Поволжю. Тим паче, що в цей час Україна вже взяла на себе зобов'язання прийняти 50 тис. голодуючих дітей із Росії²⁹.

У липні 1921 р. утворено Центральну комісію допомоги голодуючим (ЦКДопгол) при ВУЦВК на чолі з Г. Петровським. На місцях були влаштовані губернські, повітові та волосні осередки, куди передавалося зібране населенням продовольство та гроші³⁰. Запроваджувалися різні форми та методи збору грошей, продовольства. Для зацікавленості губвиконкомів у виконанні поставлених планів поширювалася практика – залишати на місцях частину надпланових зборів, а також утримання самих комісій і комітетів за рахунок зібраного. Початок роботи комісій і комітетів з допомоги голодуючому Поволжю припав на момент завершення продрозкладки та впровадження податку, а також початку збору врожаю. Примусові додаткові вилучення ресурсів з України на користь країни-окупанта,

---

²⁷ Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів... С. 34–35, 76, 85, 188.

²⁸ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів... С. 31.

²⁹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 380. Арк. 4–4 зв.

³⁰ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 166. Арк. 5.

психологічний тиск, заклики та вимоги до безальтернативного жертвовного обов'язку надання допомоги голодуючим іншої країни, та ігнорування власних життєво-необхідних потреб, ставали регулярними.

Незважаючи на голод у п'яти південних губерніях України, Наркомпрод наприкінці серпня 1921 р. ставив плани з повернення посівпозики по них: Олександрівській губернії – майже 64 тис. пудів; Донецькій – майже 349 тис. пудів; Катеринославській – понад 357 тис. пудів; Миколаївській – майже 1,182 млн пудів; Одеській – майже 1,290 млн пудів. Водночас ці губернії для посіву потребували 2,4 млн пудів зерна, яке мали взяти з продподатку зазначених губерній пропорційно до рівня їх неврожайності³¹.

Ретельно проаналізувавши комуністичну центральну пресу за 1921 р. автори статті звернули увагу, що повністю була відсутня інформація про голод в Україні та не зустрічалося жодного заклику про допомогу. У першій половині 1921 р. кремлівські очільники не були впевнені, що зможуть остаточно окупувати Україну.

У серпні 1921 р. УСРР уклала мирний договір із Латвією, а в листопаді – з Естонією. Проводилися переговори щодо торговельних угод з Чехо-Словаччиною та Італією (попередній торговельний радянсько-італійський договір було підписано 26 грудня 1921 р.). Дипломатичні зв'язки з іншими країнами були потрібні Х. Раковському, щоб налагоджувати насамперед економічне співробітництво. Він утворив Наркомат зовнішньої торгівлі УСРР. 9 серпня 1921 р. при РПО утворено Надзвичайну комісію з експорту для «сприяння проведенню в життя рішучих заходів». До функцій комісії належали облік, посилення заготівлі, посилення апарату на місцях тощо³². Слід підкреслити, що в 1921 р. про експорт хлібу не йшлося.

---

³¹ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 1–1 зв.

³² ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 410. Арк. 22.

Наприкінці 1921 р. утворено експортний фонд у 60 млн руб. золотом. Голова українського уряду домігся певної самостійності в роботі НКЗТ. У сферу впливу наркомату ввійшли Польща, Чехо-Словаччина, Румунія, балканські країни, Туреччина. До кінця року торговельні представництва та місії УСРР уже працювали в Берліні, Гамбурзі, Варшаві, Данцигу, Здолбунові, Празі, Відні, Ризі, Римі, Константинополі³³. Згадана інформація зацікавила авторів статті, передусім у контексті отримання нової інформації, або підтвердження вже відомої, щодо результатів посівних та збиральних кампаній.

За інформацією НКЗС посівна в південних губерніях України восени 1921 р. відбувалася вкрай погано. Зокрема, в Одеській губернії через посуху за рік з осені 1920 р. до осені 1921 р. випало лише до 180 мм опадів. Зазначалося, що «посуха настільки велика, що незасіяними залишились навіть чорні пари. Населення внаслідок неврожаю боїться проводити посів у сухий ґрунт». У Миколаївській губернії повідомляли, що «чорні пари деяких районів не засіяні. Сходи місцями почали гинути... Губпосівком просить про закупку закордоном 45 тис. пуд. кукурудзи і про ввіз 600 тис. пуд. картоплі. Оранка на зяб затримується посухою». По Запорізькій губернії озиминою було засіяно площу меншу ніж приготований чорний пар. У регіоні констатували поганий стан посівів: «тільки в частині Запорізького повіту сходи задовільні, в інших місцях сходів або зовсім немає або вони загинули в результаті посухи». В інших губерніях посиви озимини були посіяні вчасно. Там збирали насінневу позику, з якої формували держнасінфонд³⁴.

У грудні в неврожайних губерніях заміна трудгужподатку грішми та сировиною не дозволялася³⁵. Це було зроблено для подальшого залучення через трудгужподаток селян для перевезення посівного матеріалу по голодуючих губерніях.

---

³³ Кульчицький С. Червоний виклик... С. 22–23.

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 534. Арк. 94–94 зв.

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 3040. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 1.

Остаточно окупувавши Україну більшовицька влада внаслідок «вилучення» та «вивезення» хліба з України лише протягом серпня-жовтня 1921 р. пограбувала її на понад 5,1 млн пудів (5 148 вагонів) навіть голодуючих губерній. Комуністичний режим, що не враховував законів соціальної еволюції знехтував і об'єктивними економічними показниками, зокрема зменшенням посівних площ, збору хлібів із однієї десятини, природніми катаклізмами тощо. У південних губерніях люди почали харчуватися сурогатами, смерті від голоду стали масовими, при цьому «кампанія допомоги голодуючому Поволжю» не була зупинена; українські губернії (окрім Донецької) мали розраховувати «на власні ресурси». Офіційний Харків що був маріонетковим та безправним і не міг ухвалити власні рішення, зокрема щодо надання допомоги. Наркомпрод на чолі з М. Владіміровим перетворився на репресивну інституцію.

Отож, систематизована інформація дозволяє оперувати терміном «штучний голод». Наприкінці 1921 р. продовольчі ресурси УСРР були вичерпані, країна окупант відчула «смак» грабунку та вилучень. На жаль, якби українцям вдалося зберегти власну державність, ми б уникли масового штучного голоду та його руйнівних пролонгованих наслідків.

УДК 94(477)«1921/1923»

Маркова Світлана

*доктор історичних наук, доцент,
директор філіалу «Інститут дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду*

Лапчинська Ніна

*старший науковий співробітник
філіалу «Інститут дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду*

СОВЕЦЬКІ ДИСОНАНСИ КОНОТАЦІЙ ТА ДЕНОТАЦІЙ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр. В УКРАЇНІ: ПРОЛОНГОВАНІ НАСЛІДКИ

Узагальнено низку свідомісних деформацій, змістових наповнень, соцієтальних впливів комуністичної ідеології на українське суспільство 1920-х років, зміну культурних кодів та їхні пролонговані наслідки; з метою наведення прикладів витокових руйнацій змістів, форм, понять проаналізовано доповіді більшовицьких очільників на V конференції КП(б)У, зокрема приклади вжитих ними конотацій та денотацій

Ключові слова: *Україна, українці, земля, КП(б)У, конотація, денотація.*

В Україні упродовж 1917–1921 рр. було відновлено власну державу – Українську Народну Республіку, Українську Державу, що мала ґрунтовні підвалини становлення та функціонування. Уряди Української Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.), Гетьманату (квітень–грудень 1918 р.), Директорії (грудень 1918 р. – листопад 1920 р.) хоч і не завжди успішно, проте намагалися корелювати власні дії із очікуваннями українців про «широку самоуправну Україну»; права місцевого самоврядування; виконавчу владу, що мала походити «з народного вибору», землю, що передавалася «трудовому народові без викупу» (не як експропріація, а зважаючи на справедливую оцінку

коштів і прав власників); ширилися кооперативні ідеї; українці вчилися вмінню артикулювати громадські вимоги до влади тощо. Важливою формою організації українського селянства було визнано Селянську спілку, протягом 1917–1918 рр. Українська селянська спілка та ради селянських депутатів були, по суті, однією організацією. На жаль, частина українців не усвідомлювала необхідності боротьби за власну державу та землю, не просто за користування землею, а за володіння нею (індивідуально або колективно).

24 травня 1918 р. на розгляд Ради міністрів Української Держави було подано законопроект Міністерства земельних справ «Тимчасового закону про порядок набування і позбування земель на території Української Держави». Зміст документа, крім усього іншого, відображав основні ідеї його авторів – прихильників «середньої лінії» – у проведенні аграрної реформи, які намагалися, з однієї сторони, задовольнити інтереси селян, а з іншої – не нашкодити цукровій промисловості та зразковим господарствам. Згідно з цим проектом тимчасово, до затвердження загального закону, дозволялася купівля-продаж землі. Без обмеження скуповувати землі міг Державний земельний банк, створюючи тим самим державний земельний фонд. Проте частина українців вважала, що «якщо колись земля стала власністю поміщиків через захоплення силою угідь у їхніх пращурів, то їм не обов'язково сплачувати за землю», а торгівля землею «всім даною це майже торгівля людьми і беззаконне діло». До речі, такими ментальними переконаннями частини українців швидко скористалися більшовики.

У січні 1919 р. Директорія затвердила Земельний закон. Земля переходила в руки трудового народу. У Розділі I, ст. 2 зазначалося, що всі землі з їх водами, надземними і їх підземними багатствами стають добром народу УНР, відповідно до ст. 3. дозволялося користуватися цим добром всім громадянам УНР без різниці статі, віри і національності. Закон передбачав дві форми господарювання на землі: колективну та індивідуальну. У Розділі II, ст. 6. передбачалося можливість господарювання

через *приватнотрудове господарство*, яке велося власною працею окремими особами або сім'ями ... За користування землею УНР селяни мали повертати третину врожаю ярого хліба, якщо під посів брали виорану землю, потрібно було сплачувати вартість оранки, вносити за користування землею земські та державні податки (схема оподаткування була досить гнучкою та передбачала зменшення сум місцевими органами влади). Громади мали контролювати внесення податків, вчасний засів, ухвалювати рішення в першій інстанції про позбавлення земельної ділянки тих, які не приступили до засіву. Культурні господарства, які не підлягали поділу, віддавали у користування громад. На сільські громади та добровільно утворені товариства хліборобів покладали відповідальність за порядкування землею¹.

На жаль, російсько-українські війни, окупація Української Народної Республіки, встановлення комуністичного режиму на довгі роки згорнули процеси формування української державності, українського громадянського суспільства, відірвали Україну від європейської моделі розвитку. Українцям було нав'язано нову структуру та диференціацію суспільства; совецькі стереотипи; спотворено традиційну соціальну мобільність; витворено «нову людину» та уніфіковано свідомість дітей; знищено фізично та морально мільйони українців. Окупувавши Україну, більшовики знехтували законами еволюції, zdeформували світоглядні змісти функціонування та розвитку українського суспільства. Передаючись із покоління до покоління, норми, правила поведінки ставали колективною звичкою, традицією, активно інституціювалися та трансформувалися (вічовий демократизм, братства, громади, сільські громади, дівочі та парубочі громади, сходи, толока тощо). Процеси утворення соціальних інститутів (інституціоналізації) складні і довготривалі, але російські більшовицькі очільники, серед яких не було науковців, успішних підприємців тощо руйнували та нищили все на своєму шляху.

---

¹ Державний архів Хмельницької області. Ф. Р. 3025. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 59–60.

Більшовики із самого початку (жовтневого перевороту) ввели українців в оману, адже пообіцявши «землю селянам», вони категорично відкидали приватну власність як таку, руйнуючи підвалини формування громадянського суспільства та створюючи лише «ілюзії» про народовладдя. Після тотальних вилучень продуктів харчування, червоного терору, масового застосування насильства більшість українців, зокрема селяни-власники усвідомили, що «чужинці» не планують «господарювати» на захоплених землях, а лише «вилучати», «експропріювати», «знищувати», «карати» тощо. Вже на початку 1920 р. українці чітко розмежовували «своїх» та «чужих».

Українців-хлібодарів із тисячолітньою культурою, традиціями совети стали маркувати «відсталими», «куркулями», «бандитами», «петлюрівцями» та ін. Перед початком виборів сільських і волосних рад у 1919 р. більшовики часто розстрілювали тих, кого вважали бандитами, далі накладали контрибуцію на «куркулів», розмір якої міг сягати півмільйона рублів². На українських територіях, зокрема із активним повстанським рухом, більшовики часто замінювали ради на ревкоми (перші ревкоми почали діяти в Донбасі ще наприкінці 1917 р.). Ревком, на відміну від виборної ради, призначався окупаційною владою, ставав найвищою владою на селі та мав забезпечити «стягнення контрибуції з куркулів і буржуазії», «мобілізацію до армії», створення «радянських господарств» та ін.

Варто зауважити, що ключовими словами-денотатами³ у період Української революції були: самоуправна Україна,

---

² Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 5-1. Спр. 245. Арк. 12; 16; 18.

³ *Денотація* (лат. *denotatus*: позначений) – однозначна назва предметів та явищ; понятійне ядро значення, позбавлене суб'єктивних відтінків, експресивно-стилістичного забарвлення, вважають відповідником застосованого в традиційній логіці терміна «обсяг поняття». Приклад: нейтральне слово «жінка» та негативно забарвлене більшовиками «петлюрівка»; «чоловік» – «петлюрівець», «гетьманець»; «українські селяни» – «безсоромні індивідуалісти; архаїчні; забиті; мужики; хлібні спекулянти; місцеві сепаратисти»; «більшовик» – негативно забарвлене українцями – «ворог, москаль».

хліб, місцеве самоврядування, приватнотрудове господарство, культурне господарство, сільська громада, сход, ради, земля, купівля-продаж землі, трудовий народ, кооперація, староста. Ключовими словами-конотатами⁴ були: український (сімейний) індивідуалізм, хліборобська нація, буржуазний націоналізм, український фермер, «петлюрівці», «чорний переділ» (після 1925 р. тотальне небажання українців вступати до колгоспу часто будуть ідентифікувати як «чорнопередільницькі селянські настрої»), контрибуція.

У післякупаційний період українці усвідомили реальний зміст нових слів та словосполучень: комуністичний розподіл, продрозкладка, «червоний терор», чекіст (слово «чекіст» мало негативне значення, навіть у місцевих партійних працівників, хоча співробітники КДБ, правонаступника ВЧК, з гордістю називали себе чекістами), «економічний терор», «незручний клас», продзагони та їхні бійці, загороджувальні загони, диктатура пролетаріату, комбід, комнезами, позбавлення виборчих прав, ізоляції, концентраційні табори, колгоспно-кооперативна форма власності, «куркуль», позбавленці, «чорні списки» (часто до них вносили дані громадян довільно, біля прізвищ дописували характеристики на зразок «донька експлуататора», «син експлуататора», «бувший волосний староста», «псаломщик», «маклер», аналогічні записи робили й біля імен дружин згаданих осіб), «червоні списки», «нова людина», «стара / бувша людина» тощо.

Комуністичними гаслами першої половини 1920-х рр. стали: «Смерть павукам-капіталістам», «Смерть петлюрівцям», «На порох зітремо», «Куркуля затиснемо в пролетарський кулак» та ін.

---

⁴ **Конотація** (від лат. *notatio* – позначення) – супутнє емоційно-експресивне значення мовної одиниці, яке пов'язане з описовим значенням та яке доповнює його. У філософії та логіці використовується у децю вужчому значенні, а саме конотацією терміна є набір властивостей, що їх посідають усі об'єкти з розширення терміна. Наприклад, буржуазний – ворожий. Конотація слова може бути позитивною, негативною або нейтральною. Приклад: для більшості людей слово бідний означає убогий, котрий живе у нужді, нестатках, тож його культурний підтекст є негативним. Однак для більшовиків це слово означало лояльність до режиму.

Український соціум ідентифікував комуністичний режим із «ною панщиною, де експлуатують удвоє більше, ніж у старі часи, деруть останню шкуру», «дикунським комунізмом»; колгоспи – «комуніями» (де надмірно важка праця, сварки, наклепи), «нову» працю ідентифікували, як каторжну; районне і вище керівництво – «дворянами», «буржуями», «пузянями», «наволочами», «червоними віслоками», «розбійниками» та ін.

На відзначення 10-річчя радянської влади у 1927 р. українці відреагували великою кількістю політичних анекдотів, народною етимологізацією різних назв, складноскорочених слів: робкор – «рябко» (Ну, вже той рябко й набрехав у газеті); півпляшки горілки – «комсомолец» (0,25 л.); сотка горілки – «піонерчик»; пляшка (0,5 л.) – «партієць». Комсомольців називали «сукомольцями»; машинізацію – «вошенізацією». «Комуністичну товариську спайку» вважали можливою лише внаслідок «спойки». З'явився новий тост: «П'ю за всіх християн, які вірять у Бога, окрім комуністів, яким дорога в пекло».

У статті авторки звернулися до молодосліджених фахівцями істориками V конференції КП(б)У, що проходила в Харкові 17–22 листопада 1920 р., є недостатньо вивченою та проаналізованою, зокрема у контексті підміни понять доповідачами, їх пролонгованих суспільно-політичних наслідків; виявлення та розрізнення конотацій та денотацій.

Термін «*продробота*», використаний секретарем ЦК КП(б)У С. Косіором в організаційній доповіді

ЦК КП(б)У V конференції 18 листопада 1920 р. (витяг із стенограми. Ч. I), був далеким від денотативного значення лексеми і аж ніяк не позначав роботу з виробництва продовольства. «В моем отчете вы видите цифры относительно того, какую мобилизационную работу провела партия, и вообще для продработы. Есть цифра 10½ тысяч, которую партия дала. Конечно, естественно какие громадные усилия, связанные с переброской нескольких тысяч товарищей, не могли не вызвать определенного недовольства. Нужно сказать, и всякий это должен признать, что и мы при той интенсивной работе, в столько сложной обстановке, всякие течения в нашей партии, каковых у нас много на Украине, и всякие иные условия, естественно, могли вызвать недовольство...»⁵. Насправді завданням численних «продзагонів» було вилучення в українських селян хліба та будь-яких продуктів для Петрограда, Москви та інших промислових центрів Росії – здійснення грабіжницької продрозкладки, центрального елемента в механізмі «політики воєнного комунізму», запровадженій в Україні з черговою окупацією її території російською Червоною армією. Саме таке конотативне значення надавалося комуністичним режимом слову «продробота» як одразу після окупації України, так і наприкінці 1920-х – початку 1930-х років і особливо під час Голодомору-геноциду.

Тісно пов'язаним з конотацією «продробота» є використання мовної одиниці «заготівля (заготовка)», яке на конференції першим ужив Г. Зінов'єв, коментуючи виступи делегатів за політичною і організаційною доповідями ЦК КП(б)У (витяг із стенограми. Ч. I, 18 листопада 1920 р.). Фактичне, тобто денотативне значення цього слова – робити запас чого-небудь або ж готувати щось наперед (соління наприклад). У випадку заготівлі хліба чи інших продуктів у виробника для потреб інших людей мав би використовуватися ринковий принцип купівлі-продажу або ж (за умов відсутності чи заборони ринкових відносин) звичайний обмін продукцією. Заготівлі окупаційного режиму означали

---

⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 45.

право відібрати будь-що у населення захопленої території без відповідної компенсації, силою. *«Вам сегодня называли цифры разверстки, – проголошував промовець перед делегатами конференції, більшість з яких була зацікавленою стороною в таких заготовлях, тому завзято аплодувала соратнику В. Леніна, – вам называли число, несколько тысяч мобилизованных коммунистов и беспартийных, которых мы двинули в деревню для заготовок. Разве вы не помните, как всего семь-восемь месяцев тому назад заготовками в деревне занимался старый спекулянт и при том спекулянт еврейской нации, и мы 1) не получали хлеба, во 2) восстанавливали против себя крестьян за то, что мы посылали спекулянтов и спекулянтов евреев, и получался рост оппозиции. Теперь мы добились того, что заготовки производят несколько тысяч рабочих. Инициативу дал ЦК. Он провел, он организовал, он дал план, напрасно говорили, что плана не было. В этом основном вопросе план был. Я говорю, что это было самое трудное»⁶.*

Про те, з яким результатом проводилася «продробота», розповів у своїй доповіді на конференції з продовольчого питання представник Наркомпроду РСФРР в Українській раді Трудової армії, нарком продовольства в РНК УСРР М. Владіміров (витяг із стенограми. Ч. II. 21 листопада 1920 р.): *«В области заготовок наша работа за последние месяцы значительно улучшилась и с каждым днем подает надежду на большее улучшение. Если мы за прошлую продовольственную кампанию с января по 1 сентября заготовили около миллиона пудов, включая сюда и армейские заготовки и гражданские плюс военные трофеи около двух с половиной милл. пудов, то с 1 сентября до сих пор уже заготовлено 21 милл. пудов. Это очень крупный шаг вперед, который объясняется общей обстановкой, как политической, так и социальной на Украине»⁷.* Звичайно, заготовлення 21 млн. пудів зерна у 1932 р. році вважалося б нікчемною кількістю, і полетіла б не одна голова уповноваженого із хлібозаготівель,

---

⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 99.

⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 110.

так само як і голови керівників колгоспів і сільрад. Однак в умовах, коли величезна хлібовиробна територія південного Лівобережжя України майже до початку конференції була недоступною для продзагонів, а вся інша територія була охоплена збройною боротьбою з окупантами, головною рушійною силою якої було селянство, М. Владимиров мав право вихвалитися перед більшовицькими можновладцями Л. Троцьким і Г. Зінов'євим зростанням утричі обсягу заготівель хліба. Про труднощі такої «роботи» він говорив відверто: *«Работа проходила в необычайно тяжелой обстановке. Я не говорю уже о том, что у нас убито свыше 1000 работников, агентов на местах, что каждый тот или иной продармейский работник привыкший работать в более спокойной обстановке Советской России, выбывает из строя и буквально удирает, так как он не в состоянии работать в этой обстановке»*⁸. Також він розповів про певні недоліки, з якими стикнулося його відомство, транспортуючи «заготовлене»: *«У нас почти нет мешков <...> для перевозки продуктов. <...> Жел. дороги плохо действуют и приходится перевозить по простым дорогам и поэтому наблюдается еще большее хищение; еще хуже дело с заготовкой скота, тут часто случается, что маршрутные поезда в пути 10–15 дней, <...> они не получают должных запасов. Часто проходят станции, где нет воды и потому большой процент скота пропадает»*⁹. Ці слова у непрямий спосіб дещо прояснюють кінцеву мету «продроботи». Живу худобу «заготовлювали» в губерніях, де окупаційний режим був більш-менш упевнений у відносній стабільності ситуації й охороні шляхів сполучення, тобто в Харківській, на Лівобережжі Київської, Полтавській, Кременчуцькій, Чернігівській губерніях. У випадку спрямування її до Харкова кормів для неї треба було запасати лише на кілька днів. Однак із виступу бачимо, що худоба перебувала в дорозі по 10–15 днів. Виникає питання: а куди ж слідували

---

⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 121.

⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 111.

ці потяги? Прямої відповіді на нього доповідь не містить, хоча й займає 12 сторінок. У голодній, холодній, обібраній Україні кремлівські очільники та їхні посланці воліли не нагадувати, куди звідси вивозиться продовольство, вугілля й інші цінності. Насамкінець т. Владіміров зробив зловісний прогноз, сам того не усвідомлюючи: *«В ближайший период возможной передышки, когда нужно использовать все ресурсы, чтобы оздоровить хозяйственную жизнь и подготовиться ко всяким возможным осложнениям, эти несколько месяцев надо потратить на то, чтобы наш продовольственный фронт укрепить»*¹⁰. Звертає на себе увагу використана цим представником російського уряду в Україні конотація *«продовольчий фронт»*, який належало зміцнити за час можливої передишки. Можливо, головний заготівельник продовольства в Україні й не очікував, але найближчим часом діяльність його відомства нагадуватиме бойові дії, без видимої лінії фронту, але з мільйонами цілком реальних жертв.

Варто проаналізувати окремі моменти багатой на конотації доповіді відповідального за Україну члена політбюро ЦК РКП(б) Г. Зінов'єва з питання про чергові внутрішні завдання партії, з якою він виступив 19 листопада 1920 р. (Витяг із стенограми. Ч. I.). Серед них є окремі маркери, що в майбутньому перетворилися на усталені штампи, закарбувалися у свідомості громадян СРСР і досі є наріжним каменем в ідеології деяких впливових політичних сил в Україні й частини українського суспільства. Говорячи про радянську Росію, він стверджував, що вона складає одну шосту частину земної кулі. Проте це не було правдою станом на листопад 1920 р. Поступово ця конотація міцно вкоренилася в свідомості громадян і досі періодично відгукується розпачливим *«Яку країну втратили!»*. Підміняючи поняття, Г. Зінов'єв називає Н. Махна і С. Петлюру повстанцями, мовби забувши, що С. Петлюра очолював Директорію УНР і був визнаний у Європі як державний діяч. Так само конотативно зневажливо він говорив і про ідеологію національно-визвольної

---

¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 121.

боротьби: *«Петлюровщина и Махновщина – это прилипчивая вещь и не решается только силой оружия. Нет, это надо изжить. Это социальное проведение отношений и в течение месяца из этого не вырвешься. <...> Попадется какой-нибудь петлюровец несознательный, который с молоком матери всосал эти предрассудки. Петлюровщина – не то, что скажем сам Петлюра, а что носится в воздухе и заражает нас самих, чего мы сами не видим. Это, говоря широко, по-марксистски, мелкобуржуазная стихия и бацилла, которая здесь имеется. С этим нельзя не считаться и для этого надо принять противоядие»¹¹.*

Г. Зінов'єв уважно спостерігав за перебігом конференції. Коли він помічав, що внаслідок виступу когось із делегатів могли виникнути небажані дебати, він брав слово й повертав атмосферу конференції в заплановане русло. Так сталося у зв'язку з голосуванням конференції з національного питання, стосовно пункту боротьби з національним шовінізмом і русотяпством. Г. Зінов'єв спростив суть національного питання, обмеживши його ставленням окупаційної влади до права «українського мужика» говорити українською мовою, зокрема тим, що *«только у отдельных зубров из нашей среды остались старые строения. Так, например, в [Крас]ной армии говорили, что это телячий язык»*. Немов би не помічаючи, що мовою конференції була російська, а більшість делегатів навіть не розуміла української, Зінов'єв заявив: *«Разумеется, теперь так говорят только единицы, за которых партия не несет ответственности, так как они в данном случае выступают против партии. Мы считаем, что язык должен свободно развиваться. В конце концов через ряд лет победит тот язык, который имеет больше корней и который более жизненный, более культурный, имеет больше шансов на развитие. Следовательно, наша политика заключается в том, чтобы на деле, искренне и честно показать украинскому языку, украинской деревне, что советская власть ей не помеха говорит и учит своих детей на каком*

---

¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 160.

угодно языке. Вот это проводилось ЦК, и он был прав в своей политике»¹².

За кілька років ХІІ з'їзд РКП(б) розпочне політику коренізації, яка в Україні отримала форму українізації, аби зробити більш ефективним функціонування чисельного номенклатурного апарату російських призначенців у національному середовищі підкорених народів. Одночасно відбувалося вербування на свій бік представників місцевого населення, формуючи з них ряди виконавців своєї політики. Після Голодомору-геноциду продовження українізації в Україні втратило сенс, почався наступ на українську мову, поступово прибираючи її з ужитку не лише в адміністративних установах і партійних органах, а й у закладах культури й освіти, особливо вищої. Завдяки преференціям в усіх сферах, російська мова поступово зайняла панівні позиції, відтісняючи українську на рівень побутового вживання в сільській місцевості.

---

¹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 136.

УДК 94(477)«1921/1923»

Мовчан Ольга

*докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця
відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду
філіалу «Інститут дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду*

КАМПАНІЇ З ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ 1922 р. В УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

В статті проаналізовано праці вітчизняних і зарубіжних українських істориків з проблеми вилучення церковних цінностей в Україні в 1922 р., визначено основні напрямки, а також здобутки і проблеми її дослідження.

***Ключові слова:** історіографія, кампанія вилучення церковних цінностей, штучний масовий голод 1921–1923 рр.*

Проблема вилучення церковних цінностей в УСРР під час штучного масового голоду 1921–1923 рр. не є новою для історичної науки. Вона активно вивчалась українськими істориками – зарубіжними і вітчизняними (советськими і сучасними). Проте історіографічний аспект проблеми ними не досліджувався, чим і визначається наукова актуальність теми даної статті.

Її авторка робить спробу окреслити напрямки, здобутки і завдання дослідження проблеми.

Вивчення історії вилучення церковних цінностей, як зауважує один з сучасних дослідників історії української православної церкви С.Білокінь, було започатковано на еміграції. В 1922 р. український історик і громадських діяч І. Герасимович присвятив цій темі параграф «Церковні скарби на фронті голоду» у монографії «Голод на Україні». Він зафіксував вражаючі дані про розміри вилученого церковного майна за першій місяць

його проведення та мізерну суму урядових авансів на допомогу голодуючим (в рахунок реалізації церковних цінностей)¹.

Як «перший советський плановий погром церков» охарактеризував кампанію з конфіскації церковних цінностей у монографії «Знищення Православної Церкви в Україні» (1957 р. видання) директор Мюнхенського інституту по вивченню СРСР М. Міллер².

Із руйнацією більшовиками культурної спадщини українського народу пов'язав цю кампанію український церковний історик із США І. Власовський. У «Нарисах з історії православної церкви», що були опубліковані в Нью-Йорку напочатку 1960-х рр., він відзначив, що «для українського народу це був грабунок його національного скарбу, свідка його багатотисячної побожності, національної культури»³.

У роки голодного лиха та по його гарячих слідах тему вилучення церковних цінностей не могли обійти увагою і більшовицькі діячі. Їх далекі від наукових підходів агітаційно-пропагандистські брошури цікаві лише тим, що містять ідеологічні концептуальні посили, на яких пізніше формувалася советський міф про кампанію вилучення церковних цінностей – її зумовленість браком державних коштів для допомоги голодуючим й саботажем «церковниками» «громадської» кампанії по їх врятуванню⁴.

Переосмисленню історії церковно-державних взаємин та спростуванню советських історичних міфів про антинародну і «контрреволюційну» діяльність церкви сприяли історичні реалії трьох останніх десятиріч.

---

¹ *Герасимович І.* Голод на Україні. Препринте вид. К.: Вид-во «Центр учбової літератури», 2020. С. 211–212.

² *Міллер М.О.* Знищення Православної Церкви більшовиками / Український збірник. Кн. 1. Мюнхен, 1957. С. 42–43.

³ *Власовський І.Ф.* Нарис історії Української Православної церкви. Т. 4. Ч. 1. Нью-Йорк, 1961. С. 292–293.

⁴ *Семенко Г.Л.* З досвіду роботи партійної організації України по атеїстичному вихованню трудящих (1921–1925 рр.) / Укр. іст. журн. 1967. №9. С. 103–108; *Терезов В.Я.* До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921–1922 рр. / Укр. іст. журн. 1967. №1. С. 85–89.

У постсовєтській історіографії вивчення проблеми вилучення партійно-совєтською державою церковних цінностей розпочалося в контексті політичної історії. Її розробкою зайнялись історики, які зацікавилися політикою більшовиків щодо релігії і церкви, або історією голоду початку 1920-х рр., оскільки ця кампанія здійснювалася під гаслом допомоги голодуючим.

Перші розвідки з історії вилучення церковних цінностей в храмах УСРР заявили у вітчизняній історіографії напочатку 1990-х рр. Їх авторами були майбутні дослідники історії Російської православної церкви (РПЦ) в Україні у добу становлення совєтської тоталітарної системи А. Киридон, В. Пащенко, О. Силантьєв⁵. Завдяки дослідженню раніше заборонених джерел, вони, за оцінкою А. Киридон, дійшли висновку, «що вилучення церковних цінностей мотивувалося в першу чергу, політичними потребами, бажаннями більшовиків установити монополію на безмежну владу в усіх сферах суспільного життя суспільства, що було виявом богоборчої політики влади»⁶.

На початку 1990-х років проблему вилучення церковних цінностей вивчали дослідники першого совєтського голоду в

---

⁵ *Киридон А., Пащенко В.* Коли замовкли церковні дзвони / А. Киридон, В. Пащенко. Полтава: [Б.в.], 1991. 47 с.; *Киридон А., Пащенко В.* Церковні багатства і духовні убогість / А. Киридон, П. Пащенко. Полтава: [Б.в.], 1991. 63 с.; *Киридон А., Пащенко В.* Вилучення церковних коштовностей: життява необхідність чи авантюра / А. Киридон, В. Пащенко / Людина і світ. 1992. № 7–8. С. 10–16; *Пащенко В.* Вилучення церковних цінностей у 1922 році: політико-економічні завдання і морально-духовні наслідки / В. Пащенко / Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.): матеріали конф., (Полтава, 25 трав. 1995 р.) / ред. О. О. Нестуля; Полт. краєзнавчий музей, Полт. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка. Полтава. 1995. С. 85–93; *Силантьєв В.І.* 3. Голод 1921–1922 рр. і кампанія по вилученню церковних коштовностей в Україні / Вісник Харківського політехнічного інституту. 1993. № 18. Деякі питання історії Української держави. С. 39–46; *Пащенко В.* Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. / В. Пащенко. К., 1993. 188 с.; *Пащенко В.* Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років / В. Пащенко. К., 1994. 294 с.

⁶ *Киридон А.* Державно-церковні відносини в Україні в 1917–1930 рр.: Історіографічний дискурс / А. Киридон Рівне: РІС КСУ. 2010. С. 62.

УСРР С. Кульчицький і О. Мовчан. Факти, що стосуються кампанії з вилучення церковних цінностей, наведені у їх брошурі з історії цього голоду, спростовують міф советської історіографії про гуманітарний характер цієї кампанії з метою врятування голодуючих та антинародну позицію церкви в умовах голоду⁷.

Прорив у вивченні проблеми відбувся у 1996 р., коли в Канаді побачила світ перша монографія з історії вилучення церковних цінностей в УСРР, авторство якої належало українському громадському діячу, історичу В. Веризі. На широкому масиві друкованих джерел – переважно матеріалах центральної і губерньської советської періодики – він висвітлив хід і наслідки кампанії в Україні та її окремих регіонах⁸.

Менш активно у другій половині 1990-х років історія вилучення досліджувалася у вітчизняній історіографії. Вона набула висвітлення у монографії О. Силантьєва з історії православної церкви в Україні в 1920-х роках, що вийшла друком 1998 р. Автор розглянув кампанію з вилучення церковних цінностей у контексті з іншими антицерковними кампаніями – по розколу РПЦ і закриттю її культових споруд⁹. Розкриваючи спроби влади щодо витіснення православної церкви і релігійної ідеології із радянського суспільства, він показав три напрямки цієї роботи – «з націоналізації, конфіскації і використання [державою – *Авт.*] церковної і монастирської власності; розколу православної церкви і розвитку обновленського руху в ній; формування системи органів антирелігійної пропаганди і керівництва їх діяльністю»¹⁰.

На проблемі церковного розколу в умовах голоду зауважувалося і у багатотомному виданні з історії релігії в Україні. У томі

---

⁷ *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. К. Інститут історії України НАН України. 1993. С. 48–53.

⁸ *Верига В.* Конфіскація церковних цінностей в Україні. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. 192 с., іл.

⁹ *Силантьєв В.И.* Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. Харьков: ХГПУ. 1998. 232 с.

¹⁰ *Силантьєв В.И.* Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. Харьков: ХГПУ. 1998. С. 6–7.

три, що присвячується православ'ю, викрито міф радянської історіографії про те, що церковний розкол був реакцією парафіян та кліру на «антинародну позицію» патріарха Тихона під час голоду. Його авторами показано, що у 1922 р більшовики одночасно проводили дві антицерковні кампанії – з вилучення церковних коштовностей та з організації церковного розколу, які мали на меті ослаблення суспільних позицій РПЦ та створення політично лояльної обновленської церкви¹¹. Дослідження розколу РПЦ продовжили О. Ігнатуша і О. Тригуб. Нажаль, про кампанію з вилучення церковних цінностей у їх працях лише згадується¹².

Економічний аспект політики советської держави щодо православної церкви в 1917–1923 рр. досліджено в дисертації Г. Лаврика¹³.

Вивчення кампанії з вилучення церковних цінностей активізувалось у вітчизняній історіографії напочатку 2000-х років. В монографіях з історії взаємин радянської держави і православної церкви у міжвоєнний період В. Пащенко і А. Киридон розкрито спрямованість цієї кампанії на підрив матеріальних засад та морального авторитету церкви, на церковний розкол з метою створення провладних течій в церковному русі та знищення антибільшовицької церковної опозиції¹⁴.

У 2000-х роках українська історіографія поповнилася чисельними науковими і науково-популярними статтями з історії

---

¹¹ Історія релігії в Україні: Православ'я в Україні т. 3. / За ред. Колодного А., Клімова В. К., 1999. С. 394.

¹² *Ігнатуша О.* Православна церква України в стані розколу і ошуках (1920–1930-ті рр.): Навч. посібник. ДВНЗ Запоріж. нац. ун-т, Запоріжжя. 2008. 250 с.; *Тригуб О.П.* Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією / О.П. Тригуб. Миколаїв: Вид-во МДУ імені Петра Могили, 2009. 300 с.

¹³ *Лаврик Г.В.* Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917–1923 рр.): історико-економічний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 історія України. Полтава, 1996. 24 с.

¹⁴ *Пащенко В., Киридон А.* Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-х років / В. Пащенко, А. Киридон. Полтава, [Б.в.]. 2004. 336 с.

вилучення церковних цінностей, що у більшості розкривали нові аспекти цієї антицерковної кампанії¹⁵.

Форми участі органів ДПУ в її підготовці і проведенні та суспільний резонанс на цю кампанію з'ясувала Л. Бабенко, яка вивчає історію взаємин органів політичного контролю і православної церкви в Українській РСР. Досліджуючи функціонування інструментарію силової моделі, вона розкрила приховувані від суспільства агентурно-оперативні, репресивні, інформативні профілактичні технології органів державної безпеки, котрим послуговувався тоталітарний режим для маніпулювання представниками релігійних конфесій і суспільством загалом під час проведення антирелігійних заходів 1922 р. Л. Бабенко також показала механізми взаємодії партійно-державних органів влади та органів державної безпеки у їх виробленні та реалізації. Таким чином авторка відійшла від традиційного підходу до

---

¹⁵ *Цвілинюк О.М.* Політика Радянського уряду по відношенню до церкви в період голоду 1921–1923 років / Наукові аспекти розвитку Інституту історії та права. Збірник наукових праць. Миколаїв, 2006. Вип. 1. С. 77–85; *Цвілинюк О.М.* Голод 1921–1923 років і вилучення церковних цінностей / Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т.74. Вип. 61. Історичні науки. Миколаїв, 2007. С.40–44; *Мовчан О.М.* Кампанія по вилученню церковних цінностей. Енциклопедія історії України. Т. 4. К.: Наукова думка. 2007. С. 50–51; *Щербань М.* Державна кампанія по вилученню церковних цінностей в Україні в 20-х рр. ХХ ст.: суть, принципи, наслідки / Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». Випуск 10. 2014. С. 213–223; *Бикова О.* Проведення кампанії з вилучення церковних цінностей в період голоду 1921–1923 рр. / Українське релігієзнавство. 2009. №49. С. 170–174; *Бойко О.* Економічний тиск як один з елементів антицерковної політики радянської влади в Україні у 20–30-х роках ХХ століття / Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, число 6: Насилля влади проти свободи сумління. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2012. С. 320–336; *Щербань М.* Вилучення церковного майна і питання збереження історико-культурних цінностей у контексті антирелігійної боротьби в Україні у 20 роках ХХ століття: історіофський аспект // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської наукової конференції / [під. ред. архієп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Єпіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. К.: [Київська православна богословська академія]. 2012. С. 553–565; *Федорченко О.* Вилучення церковного майна в Україні за матеріалами періодичної преси 1921–1923 рр. / Грані. 2019. Т. 22. №12. С. 89–93 та ін.

розкриття діяльності спецслужб, у яких увага акцентується на суто репресивних заходах¹⁶.

Наступне дослідження Л. Бабанко з історії вилучення церковних цінностей було присвячено аналізу і типологізації суспільних настроїв у православному середовищі в період кампанії вилучення церковних цінностей в Україні¹⁷. Вивчення проблеми у новому контексті – через призму взаємин між державою, суспільством і церквою завдяки введенню нового компоненту «суспільство» у взаємини між державою і церквою – дозволило авторці комплексно осмислити складність і суперечливість їх відносин, з'ясувати позицію священників і настрої віруючих у зв'язку з вилученням церковного майна, а також заходи влади з нейтралізації їх опозиційних проявів.

Культурологічний і пам'яткоохоронний аспекти проблеми вилучення церковних цінностей порушено істориками-священнослужителями і дослідниками пам'яткоохоронної справи доби так званого українського відродження 1920-х років. Ставлення тогочасної влади до справи збереження історико-культурного середовища і церковної культурно-матеріальної спадщини проаналізовано в статтях прот. М. Щербаня і О. Цвілинюка¹⁸, та в

---

¹⁶ *Бабенко Л.* Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-их рр.): [монографія]. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. 549 с.; *Бабенко Л.* Участь органів ВЧК-ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. / З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. 2004. №2. С. 410–428; *Бабенко Л.* ДПУ проти священника Василя Зеленцова / Історична пам'ять. 2002. №2. С. 119–122; *Бабенко Л.* Механізм ліквідації економічної бази Православної церкви на початку 1920-х років (на прикладі кампанії вилучення церковних цінностей) / Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, число 6: Насилля влади проти свободи сумління. Львів. Видавництво Українського католицького університету, 2012. С. 299–319.

¹⁷ *Бабенко Л.* Типологія настроїв у православному середовищі в період кампанії вилучення церковних цінностей в Україні / Емінак. 2015. №4. С. 45–51.

¹⁸ *Цвілинюк О.М.* Політика Радянського уряду по відношенню до церкви в період голоду 1921–1923 років / Наукові аспекти розвитку Інституту історії та права. Збірник наукових праць. Миколаїв, 2006. Вип. 1. С.77–85; *Цвілинюк О.М.* Голод 1921–1923 років і вилучення церковних цінностей / Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т.74. Вип. 61. Історичні науки. Миколаїв, 2007.

монографіях О. Нестулі і С. Кота. О. Нестуля також дослідив пам'яткоохоронну діяльність наукових і музейних працівників, метою якої було збереження високохудожніх виробів культового призначення від варварського знищення державою в умовах крайньої антирелігійної істерії та репресивних методів боротьби з релігією і церквою¹⁹.

На деструктивних моральних наслідках кампанії по вилученню церковного майна – дегуманізації суспільства внаслідок насильницької десакралізації релігійних реліквій – зауважив прот. М. Щербань²⁰.

Питання щодо законності вивезення вилучених церковно-культурних цінностей з України на територію РСФРР порушив у вітчизняній історіографії С. Кот. Думку про те, що до утворення СРСР «всі вивезені ... до російських сховищ цінності можливо розглядати як незаконно вивезені (нелегальний експорт) з відповідними правовими наслідками», він аргументував правовими нормами договору УСРР з РСФРР про «воєнно-політичний

С.40–44; *Щербань М., прот.* Державна кампанія по вилученню церковних цінностей в Україні в 20-х рр. XX ст.: суть, принципи, наслідки / Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». Випуск 10. С. 213–223; *Щербань М., прот.* Вилучення церковного майна і питання збереження історико-культурних цінностей у контексті антирелігійної боротьби в Україні у 20 роках XX століття: історіофський аспект // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів II Всеукраїнської наукової конференції / [під. ред. архієп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. К.: [Київська православна богословська академія]. 2012. С. 553–565.

¹⁹ *Нестуля О.О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. К.: Ін-т історії НАН України, 1995. Ч.1. 280 с.; *Кот С.* Повернення й реструктуризація культурних цінностей у політичному та культурному житті України. (XX – початок XXI ст.). К.: Інститут історії України НАН України. 2020. С. 275.

²⁰ *Щербань М., прот.* Результати державної кампанії по вилученню церковних цінностей в Україні в 20 роках XX ст.: матеріальний і моральний аспекти / Богословський вісник: збірник наук. праць. № 7. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. С. 12–22; *Щербань М., прот.* Відносини радянської влади і Російської православної церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917 – 1930 рр.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. 09.00.11. – релігієзнавство (історичні науки). Чернівці. 2015. С. 3–4.

союз», згідно з яким радянська Україна вважалась самостійною державою. Отже, стосовно переміщення культурних цінностей з її території до Росії мали застосовуватися загальні вимоги, відповідно до нормативних актів, які регламентували перевезення за кордон речей музейного значення (Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів). К.: Видавництво політичної літератури України. 1970. с. 23–24). Однак ці вимоги не дотримувалися»²¹.

Розглядаючи стан вивченості проблеми конфіскації церковних цінностей, слід зазначити, що вона досліджувалась на загальнодержавному і регіональному рівнях, переважно на прикладі храмів Російської православної церкви, яка була найбагатшою і мала найбільше парафіян. В статтях А. Сербрича, О. Татарської, О. Камінської – в територіальних межах Миколаївської губ. та її Херсонського пов., а також Одеської губ., в публікаціях А. Нікіфоренко, А. Фесенко, І. Хюреніної, Т. Ребрової – Донецької губ., Ю. Волосника – Харківської губ.²², В. Олицького – Роменського повіту Полтавської губ.²³

---

²¹ *Кот С.* Повернення й реструктуризація культурних цінностей у політичному та культурному житті України. (XX – початок XXI ст.). К.: Інститут історії України НАН України. 2020. С. 275.

²² *Волосник Ю.П.* Конфіскація церковних цінностей на Харківщині / Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Історія 2019. Вип. 55. С. 59–67.

²³ *Татарченко О.Б.* Агітаційна кампанія за вилучення церковних цінностей у зв'язку із голодом 1921–1923 років на території Херсонської та Одеської єпархій / Наукові праці. Том 96. Випуск 83. Історичні науки, спецвипуск. Миколаїв; Venezia: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, Ca'Foscari, 2008. С. 217–220; *Сербрич А. О.* Реквізиція церковних цінностей в Миколаївській губернії під час голоду 1921–1923 рр. / Гуманітарно-економічні дослідження: Збірник наукових праць. Том 3. Миколаїв – Одеса: ТОВ Від, 2006. С. 101–105; *Камінська О.* Кампанія вилучення церковних цінностей у Херсонському повіті Електронний історичний журнал Scriptorium nostrum №1(12) 1919/ Scnjhsz Erhf]ub.; *Никифоренко А.М.* Вилучення церковних цінностей під час голоду 1921–1922 рр. (на матеріалах Донеччини) / Матеріали наукової конференції «Історія науки, політологія». Кн. 1, Донецьк, 1997. С. 104–107; *Хюреніна І. Ю.* Антирелігійна політика радянської влади і громадські настрої в Донбасі в 1920-ті рр. Нові сторінки історії Донеччини. ДонНУ, 1998, Кн. 6. С. 134–141; *Фесенко А.* Конфіскація церковних цінностей на Донеччині під час голоду

Лише в одній зі згадуваних статей визначаються регіональні особливості проведення кампанії з вилучення церковних цінностей. Мова йде про розвідку Т. Ребрової, яка вважає, що специфіка здійснення кампанії у Донецькому регіоні визначається незначною кількістю церков на його території. З цієї причини, на думку дослідниці, влада, по-перше, повторно здійснила кампанію в Донецькій губ. після її офіційного завершення, а, по-друге, не дозволила церковним громадам викупати церковні цінності, які підлягали вилученню, що призвело до цілковитого спустошення церков.

Проте відомо, що у травні 1922 р. Центральна комісія по вилученню церковних цінностей при ВУЦВК оголосила про перевірку у червні результатів кампанії за інвентарними книгами і описами церковного майна у всіх губерніях України, а «особливо – в Миколаївській, Катеринославській, Полтавській, Волинській і Чернігівській губерніях» [не в Донецькій! – *Авт.*]. Одночасно проводився тижневик добровільної здачі церковних цінностей священнослужителями, які розкаюлися в їх утаюванні²⁴.

С. Кульчицький і О. Мовчан пояснюють спустошення церков Донеччини іншим чинником – значним впливом в губернії представників обновленської православної течії «Жива церква», які сприяли вилученню церковного майна. З цієї ж причини аналогічна ситуація склалась в Харківській, Миколаївській і Катеринославській губерніях²⁵.

На відтермінуванні дати завершення кампанії з вилучення церковних цінностей в Україні (з 20 травня на кінець червня

1921–1923 рр. / Вісник Черкаського університету. Вип. 133–134. Серія історичної науки. Черкаси. Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького. 2008. С. 120–125; *Олійний В.О.* Кампанія по вилученню церковних цінностей 1922 р. в Роменьському повіті: перебіг та наслідки / Вісник аграрної історії. К.: Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова, 2019. № 27–28. С. 35–41.

²⁴ *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. К.: Інститут історії України НАН України. 1993. С. 53.

²⁵ *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. К.: Інститут історії України НАН України. 1993. С. 47.

1922 р. – терміну встановленого ЦК РКП(б)), зауважує і В. Силантьєв²⁶. На відміну від інших дослідників, які стверджують про її завершення в липні 1922 р., він вважає, що пограбування церков не припинялось і в 1923 р. Підставою для такого твердження Силантьєв вважає звіт ЦК по вилученню церковних цінностей при ВЦВК, що дагується 1 квітня 1923 р.²⁷ Проте, на нашу думку, ця дата скоріше фіксує завершення роботи з відбору вилучених цінностей, що надходили з периферії до Держхрану у Москві, та їх підрахунку для продажу за кордоном.

Певні неточності мають місце і в інших працях з регіональної історії. Зокрема А. Фесенко при характеристиці діяльності Донецького єпископату в 1922 р. не відрізняє відмінності у позиції представників канонічної церкви і самосвята Василя Липківського, на чому зауважує Т. Реброва²⁸.

У 2000-х роках розпочалось дослідження кампанії з вилучення церковних цінностей на локальному рівні²⁹. Її здійснення в найбільших православних святинях набуло відображення і в працях з їх історії: Києво-Печерської Лаври – В. Пащенко і Софійського собору в Києві – І. Никодимова³⁰.

З'явилися поодинокі розвідки з історії вилучення культових цінностей у національних релігійних громад. О. Вітринська дослідила їх вилучення в єврейських, а М. Жолоб – у польських

---

²⁶ *Силантьев В.И.* Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. Харьков: ХГПУ. 1998. С. 31.

²⁷ *Силантьев В.И.* Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. Харьков: ХГПУ. 1998. С. 31.

²⁸ *Фесенко А.* Конфіскація церковних цінностей на Донеччині під час голоду 1921–1923 рр. / Вісник Черкаського університету. Вип. 133-134. Серія історичні науки. Черкаси. Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького. 2008. С. 120–125.

²⁹ *Іванисько С.* Доля культових цінностей вилучених із Софійського собору в 1920-х рр. XX ст. / Культурологічні думка. 2012. №5. С. 150–156.

³⁰ *Пащенко В.О.* Доля Києво-Печерської лаври в контексті політики радянської держави щодо церков / Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті укр. Історії та культури: Зб. наук. праць. Вип. 9. К.: ВІПОЛ, 2003. С. 95–100; *Никодимов І.М.* Спогад про Києво-Печерську Лавру (1918–1943 рр.). Вид. 3-є, стереотипне. К.: Києво-Печерська Успенська Лавра, 2005. 224 с., іл.

громад.³¹ Кампанія з вилучення костельного майна та арештів ксьонзів, що чинили опір грабунку церкви, розкривається в статті М. Журби та дисертації Р. Андрущук з історії римо-католицької церкви на Поділлі³².

Трагічна доля репресованих священників і членів релігійних громад набула фрагментарне висвітлення у працях з історії державного терору і політичних репресій в УСРР³³. Досі залишається нез'ясованою загальна кількість священників, що зазнали репресій під час кампанії з вилучення церковних цінностей. За неповними даними, до кримінальної відповідальності в УСРР у цей час було притягнуто 583 священників, частину яких страчено³⁴.

«Білими плямами» залишаються деякі економічні аспекти кампанії з вилучення церковного майна, хоча всі дослідники сходяться на тому, що вона не виправдала себе економічно, оскільки церковних скарбів «на кілька сотень мільйонів, а то

---

³¹ Вітринська О.В. Вилучення радянською владою культових цінностей у юдейських общин у 1920–1930-х роках / О.В. Вітринська / Наукові записки НаУКМА. 2008. Том 78. С. 28–34; Жолоб М.П. Вилучення культових цінностей польських та єврейських релігійних громад України в 1922 р. / Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків. Київ, 13 березня 2013. Київ: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2013. С. 205–210.

³² Андрущак Р.І. Римо-католицька церква на Поділлі в умовах радянської релігійної політики у 20-х роках. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – історія України. Вінниця: Вінницький ун-т ім. М. Коцюбинського, 2018. 24 с.; Журба М.А. Репресії щодо польських католиків Поділля під час кампанії з вилучення церковних цінностей в 1922 р. / *Débats scientifiques et orientations prospectives du développement scientifique*. Volume 6. 5 février 2021, Paris, République française. С. 124–125 / DOI 10.36074/logos-05.02.2021.v6.40; Мовчан О. Кампанія з вилучення церковних цінностей в УСРР. 1922 / О.Мовчан. Енциклопедія історії України. К.: Наук. думка, 2007. С. 51.

³³ Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження / С. Білокін. К.: [Б.в.], 1999. 447 с.; Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В.В.Ченцов. К.: [Б.в.], 1999. 482 с. та ін.

³⁴ Мовчан О. М. Кампанія з вилучення церковних цінностей 1922 / Енциклопедія історія України. К.: Наукова думка. Т. 4. С. 51.

й мільярдів золотих карбованців», про які говорив В. Ленін, не виявилось³⁵.

Відмінні оцінки висловлюються істориками щодо суми вилучених цінностей. Так, О. Ігнатуша і В. Акуленко зазначають, що до 24 червня 1922 р. за далеко неповними даними, з церков України було вилучено 2 850 пудів 30 фунтів срібла, 3 пуди і 2 фунти золота, 1 397 каратів і 13 золотників коштовного каміння.³⁶ Інші дані (зі звіту Центральної комісії з вилучення церковних цінностей при ЦК КП(б)У) наводяться у публікаціях В. Вериги і О. Мовчан – 3 фунти і 75 золотників золота, 3 105 пудів 22 фунти і 54 золотники срібла, інших дорогоцінних металів – 15 фунтів і 40 золотників, 852 шт. діамантів, 117 шт. перлів і один шнурок перлів вагою 19 фунтів 55 золотників і 108 каратів, 2 725 інших дорогоцінних каменів вагою 1 фунт 34 золотники 100 каратів, 125 рублів золотом і 8 615 рублів сріблом, а також 24 митр, випаних дорогоцінним камінням і 26 інших дорогоцінних речей.³⁷ О. Мовчан зазначає, що всі вилучені в Україні цінності були оцінені на суму понад 834 тис. карб. золотом³⁸. Проте невідомо, яка частина цінностей використана на допомогу голодуючим.

По-перше тому, що не з'ясовано, чи всі вони у централізованому порядку були відправлені до Держхрану РСФРР у Москві для визначення їх подальшої долі, оскільки, як стверджує В. Силантьєв, місцеві органи намагались використувати їх на місцеві потреби³⁹. По-друге, далеко не усе з того, що опинилося

---

³⁵ *Щербань М.В.* Державна кампанія по вилученню церковних цінностей в Україні в 20-х рр. XX ст.: суть, принципи, наслідки. С. 221–222.

³⁶ *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні. С. 57.

³⁷ *Верига Василь.* Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. С. 92; *Мовчан О.* Кампанія з вилучення церковних цінностей. 1922. С. 51; *Мовчан О.* Трудящиеся УСРР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу. С. 62.

³⁸ *Мовчан О.М.* Кампанія з вилучення церковних цінностей 1922 / Енциклопедія історія України. К.: Наукова думка. Т. 4. С. 51.

³⁹ *Силантьев В.И.* Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. Харьков: ХГПУ. 1998. С. 31.

в Держхрані РСФРР, як зауважує С. Кот, було продано советською владою за кордон. Спеціальна комісія Наркомату освіти РСФРР понад дев'ять місяців оглядала зібрані у церквах скарби, і, зрештою, відібрала частку до Збройної палати Московського Кремля⁴⁰. Яку само – невідомо. По-третє, як зазначають Л. Бабенко і прот. М. Щербань, посилаючись на Л. Троцького, на потреби голодуючих в СРСР було виокремлено лише 5-ту частину коштів, отриманих від реалізації церковних цінностей за кордоном⁴¹. По-четверте, не з'ясованим залишається питання про цільове витрачання коштів, виділених на врятування голодуючих. Як зауважує Л. Бабенко даних про це досі не знайдено⁴². Невідомі і розміри допомоги голодуючим, що надана за її рахунок.

Підбиваючи підсумки дослідження кампанії з вилучення церковних цінностей слід зазначити, що у сучасній українській історіографії вона розроблялась у контексті богоборчої політики влади. Істориками висвітлено мету, етапи, хід та наслідки її проведення, показано участь силових структур у підготовці і реалізації кампанії. Типологізовано настрої священників і віруючих у зв'язку з її проведенням. Разом з тим, залишається низка недостатньо вивчених проблеми. Це – регіональні особливості кампанії, історія вилучення культових цінностей у національних релігійних громад, доля репресованих священників і парфіян, що постраждали за опір вилученню церковних цінностей. Різні дані наводяться щодо терміну завершення кампанії і кількості вилучених цінностей. Досі не з'ясовано питання про частку і суму цінностей, виокремлених для продажу за кордоном, а після

---

⁴⁰ Кот С. Повернення й реструктуризація культурних цінностей у політичному та культурному житті України. (XX – початок XXI ст.). К.: Інститут історії України НАН України. 2020. С. 273.

⁴¹ Щербань М.В. Державна кампанія по вилученню церковних цінностей в Україні в 20-х рр. XX ст.: суть, принципи, наслідки. С. 221–222; Бабенко Л. Участь органів ВЧК-ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. / З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. 2004. №2. С. 426.

⁴² Бабенко Л. Участь органів ВЧК-ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. / З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. 2004. №2. С. 426.

їх реалізації на валюту, для допомоги голодуючим УСРР. Потребує спеціального дослідження проблема морально-психологічних та культурних наслідків кампанії.

Узагальнюючи вищерозглянуте, можна стверджувати, що в історіографічному вивченні проблеми кампанії з вилучення церковних цінностей 1922 р. у вітчизняній історіографії можна виокремити два етапи: радянський і пострадянський або сучасний. Останній, що триває впродовж 1990–2000-х років, доцільно поділити на декілька періодів, котрі у цілому відповідають періодизації історіографії державно-церковних стосунків в советській Україні доби становлення тоталітарної системи, розробленої А. Киридон⁴³:

1. Перший – початок 1990-х років. Початок активної розробки проблеми, поява значної кількості публікації, запровадження до наукового обігу значної фактологічної бази, дослідження проблеми в контексті політичної історії (в ракурсі державно-церковних стосунків).

2. Другий – середина 1990-х років – затухання сплеску публікації, пов'язане з кризою вітчизняної історичної науки, так званим «інтелектуальним шоком».

3. Третій – кінець 1990-х років. Початок нового піднесення в розробці проблеми у контексті, що раніше намітився, з переважанням «лінійно-позитивістських схем», з добротним опрацюванням фактологічного матеріалу.

4. Четвертий – початок ХХІ ст. Характеризується дослідженням проблеми у соціо-історичному вимірі (через призму державно-суспільно-церковних стосунків), актуалізацією наукових розвідок у напрямку історії персоналій.

---

⁴³ Киридон А. Державно-церковні відносини в Україні в 1917–1930 рр.: Історіографічний курс / А. Киридон. Рівне: РІС КСУ. 2010. С. 86–88.

УДК 94:616-036.22(477)»1900/1923

Молдавський Роман
старший науковий співробітник
філіалу «Інститут дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду

ПРОЯВИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У РОКИ МАСОВОГО ШТУЧНОГО ГОЛОДУ 1921–1923 рр.

У статті проаналізовано прецеденти девіацій в українському соціумі, що проявлялися під впливом масового штучного голоду 1921–1923 рр. Охарактеризовано причини, прояви та наслідки тривалого голодування для психофізичного стану людини.

Масовий штучний голод 1921–1923 рр. охопив всі регіони радянської України. Найбільш враженими голодом стали південноукраїнські губернії: Катеринославська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Донецька. У складному становищі перебували Полтавська, Харківська, Кременчуцька¹, де голодувало від 30 до 80% населення². Масовий штучний голод 1921–1923 рр. хронологічно співпав із окупацією більшовиками України. Саме продовольча політика комуністичного режиму стала основною причиною масового штучного голоду: продрозверстка, відтермінування непу, примусовий експорт українського зерна на допомогу «голодуючим Поволжя», ставлення більшовиків до голоду в Україні як до «недороду», ігнорування щоденних потреб українців – все це у комплексі призвело до масової загибелі українців. Повсякдення українців, що вижили також кардинально

---

¹ *Голод 1921–1923 років в Україні* : Зб. документів і матеріалів / Упоряд. О. Мовчан; Відп ред. С. Кульчицький / АН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. Думка, 1993. С. 117.

² *Голод 1921–1923 років в Україні* : Зб. документів і матеріалів / Упоряд. О. Мовчан; Відп ред. С. Кульчицький / АН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. Думка, 1993. С. 137.

змінилося. Загострилася криміногенна обстановка, безпритульні та жебраки заповнили вокзали, вулиці, навіть цвинтарі. Узвичаєними стали повідомлення на шпальтах місцевих газет із красномовними заголовками «Звіряче вбивство на Карантинці» (або у будь-якому іншому районі). Навіть райпарткоми констатували, що: «Дрібні злочинські шайки і злочинці-одинаки лютують настільки, що селяни змушені вночі переховувати коней та свиней у себе у хатах, бо немає ані порятунку, ані ефективної протидії злочинності. Внаслідок голоду кримінальні порушення та корупція стали ледь не основним із джерел забезпечення продовольством. Посадовці, які зловживали своїм службовим становищем та вимагали хабарі або розкрадали продукти для голодуючих, ризикували не лише втратити роботу, а й бути покараними смертними вироками³. Масового характеру набували крадіжки продуктів співробітниками їдалень⁴. Навіть у дитячих закладах – притулках, яслях, школах постійно фіксувалися крадіжки. Голова Миколаївського осередку ради захисту дітей констатував, що діти обкрадають власний персонал, зафіксовані випадки нападу дітей одного дитячого притулку на вихованців іншого. При цьому напади відбувалися із особливою жорстокістю: на обличчя жертви накидали хустку, душили її та знімали все, що можна⁵.

У роки масового штучного голоду особливо загострилися соціальні аномалії. Набувало поширення соціальне сирітство, практика відмови матерів від дітей або підкидування немовлят⁶. Зокрема, Анастасія Цапкова з Гуляйполя, покликаючись на те, що її чоловіка-червоноармійця вбили махновці, вимагала,

---

³ ДАЗО. Ф. Р. 317. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 29.

⁴ ДАЗО. Ф. Р-75. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 6.

⁵ *Голод 1921–1923 років в Україні* : Зб. документів і матеріалів / Упоряд. О. Мовчан; Відп. ред. С. Кульчицький / АН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 1993. С. 127.

⁶ ДАКО. Ф. Р-1074. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 66.

щоб її дітей 2-х, 3-х та 5-ти років прийняли до притулку⁷. Мати трьохмісячного Андрія Серксена відмовилася від нього лише тому, що вона неможлива. Практика відмови батьків від дітей набувала поширення з різних причин: від загибелі батьків від голоду до неспроможності виховувати дітей внаслідок зубожіння⁸. Можна стверджувати, що підкидування або відмова від дітей стала новим явищем радянського повсякдення. Традиційне українське суспільство майже не знало таких прецедентів. Поодинокі покритки зазнавали загального осуду.

Дитяча безпритульність, яка не була притаманною для українського параграфічного суспільства, стрімко зростала. Якщо, на початку ХХ ст. осиротілих дітей, як правило, брали на патронування родичі, іноді сиріт влаштовували на виховання до монастирів, то внаслідок Першої світової війни таке асоціальне явище як дитяча безпритульність набуло поширення. Проте у кричущу соціальну проблему воно переродилося під час масового штучного голоду 1921–1923 рр. Діти, які втратили батьків, залишалися бездоглядними змушені були жебракувати. Як правило, вони намагалися дістатися людних місць – базарів чи вокзалів, де жебракували. Зовнішній вигляд безпритульної дитини був типовим: брудний, босий, у скудній одежині.

Злиденність та убогість впливали на зростання озлобленості. Діти гуртувалися у ватаги, здійснювали дрібні крадіжки. Діти-безхатченки часто перебиралися з одного міста до іншого. Особливо «популярними» були південноукраїнські міста, про міфічний добробут яких ходили легенди. Там, бездоглядні діти часто потрапляли до міліції, де їх ставили на облік та звідки вони тікали й знову нелегально перебиралися до іншого міста, де поповнювали лави тамтешніх бездомних.

Проявлялися різні форми девіації: антропофагія на ґрунті помутніння свідомості, некрофагія, людодство, трупоідство, вбивство немовлят. Нажаль, прецеденти канібалізму не були

---

⁷ ДАЗО. Ф. Р-208. Оп. 1. Спр. 122. Арк. 59.

⁸ ДАЗО. Ф. Р-208. Оп. 1. Спр. 122. Арк. 50.

поодинокими. На Запоріжчині 45-річна Харитина Нищенко, мати 11 дітей, внаслідок тривалого виснаження, задушила двох своїх дітей (5-тирічну доньку та 7-річного сина) та з'їла їх⁹; Григорій Щербача спочатку просив милостиню, а потім вбив двох своїх дітей та сусідську дівчину та вживав їх м'ясо у їжу спільно зі старшими дітьми¹⁰. Загалом, на червень 1922 р. по запорізькій губернії було зафіксовано 25 випадків канібалізму¹¹.

Ширилися практики згуртування молодиків до озброєних банд з метою викрадання та вбивства жінок й дітей та вживання їх органів у їжу¹².

Трупоедство також набувало поширення. Селянка з Юрківки на прізвище Пшеник відрізала у дівчинки, що померла ноги, зварила та з'їла їх разом з іншими дітьми. У Великоисківському волвиконкомі на Кіровоградщині фіксували випадки, коли матері топили немовлят, яких не могли прогодувати¹³. Відзначимо, що це офіційна статистика, приховані показники девіацій, нажаль, були істотно вищими. Не всі злочини фіксувалися, не по всіх впроваджувалося слідство.

Згідно висновків професора Франка, психічна сфера голодуючих перебуває під впливом важкої депресії та афектів нудьги, що призводить до розладів координації психічних елементів, ускладнених комплексів, що утворюють психічну особистість. Увагу цілком поглинають внутрішні відчуття¹⁴.

Наслідки масового штучного голоду виявилися довготривалими. Маємо на увазі не лише економічну, а, насамперед,

---

⁹ ДАЗО. Ф. Р. 2. Оп. 1. Спр. 354. Арк. 30.

¹⁰ ДАЗО. Ф. 1241. Оп. 1. Спр. 1803. Арк. 1–13.

¹¹ ДАЗО. Ф. Р. 2. Оп. 1. Спр. 323. Арк. 197, 198.

¹² *Голод 1921–1923 років в Україні* : Зб. документів і матеріалів / Упоряд. О. Мовчан; Відп ред. С. Кульчицький / АН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. Думка, 1993. С. 207.

¹³ ДАКО. Ф. Р-1074. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 66.

¹⁴ *Голод 1921–1923 років в Україні* : Зб. документів і матеріалів / Упоряд. О. Мовчан; Відп ред. С. Кульчицький / АН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. Думка, 1993. С. 207.

Масовий штучний голод 1921–1923 рр.

гуманітарну складову. Змінилася психологія людей: багато українців змушені були принижуватися, щоб отримали жалюгідне продовольство, дехто змушений був втратити моральне обличчя й зважуватися на крадіжки, загострилася злість та ненависть до людей. Згідно з дослідженнями лікарів голод породжує озлобленість, жадібність, жорстокість, мізантропію, аморальність. Голод здатен активізувати атавістичні інстинкти людини.

УДК 94(477)«1921/1923»

Подкур Роман

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України,
провідний науковий співробітник
відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду
філіалу «Інститут дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВУЧК–ГПУ УСРР В УМОВАХ ГОЛОДУ 1921–1923 рр.

Автор аналізує діяльність представництва держбезпеки радянської Росії в УСРР в умовах голоду 1921 – 1923 рр. Означено, що на тлі конфлікту за межі компетенції республіканської ВУЧК та ГПУ УСРР, чекісти повністю виконували вказівки вищого політичного керівництва радянської Росії щодо боротьби із повстанським рухом. Вилучення хліба у врожайних губерніях, зокрема Правобережної України, позбавило селян економічної спроможності підтримати повстанців. Чекісти стали головним силовим й агентурним компонентом у вилученні ритуальних коштовностей Церкви начебто для «допомоги голодуючим». Співробітники ВУЧК–ГПУ УСРР під «прикриттям» жорстко контролювали діяльність іноземних благодійних організацій.

Ключові слова: ВУЧК, ГПУ, голод, повстанський рух, АРА.

Голод 1921–1923 рр. був визнаною науковою проблемою у радянській історіографії, тому науковці активно досліджували його перебіг, діяльність російських, союзних, республіканських, губернських партійно-радянських органів щодо подолання його

Масовий штучний голод 1921–1923 рр.

наслідків¹. Також голод часто згадувався у контексті боротьби із масовою дитячою злочинністю та бездоглядністю².

Дослідники іноді зазначали, що боротьба із голодом проходила на тлі вже згасаючого масового антибільшовицького повстання. Їхня інтерпретація полягала у так званому «куркульському спротиві» допомоги голодуючому населенню Поволжя чи південних губерній радянської України. Роль органів ГПУ УСРР змальовувалася як благородна боротьба із «куркульськими заколотами», які приховували хліб від конфіскації для голодуючого населення.

У період незалежної України із розсекреченням документів партійно-радянських органів на початку 1990-х рр. стало зрозуміла дійсна роль органів держбезпеки, що підпорядковувалися комуністичному керівництву радянської Росії.

Для розуміння ролі ВУЧК–ГПУ УСРР необхідно розглянути їхній кадровий склад. Варто звернути увагу на постать Василя Манцева, який у березні 1921 – вересні 1923 рр. очолював ВУЧК–ГПУ УСРР. Він народився у Москві у 1889 р., професійний революціонер, член РСДРП(б) із 1906 р. Вже 22 листопада 1919 р. Організаційне бюро ЦК РКП(б) підтримало пропозицію Ф. Дзержинського про направлення у розпорядження ревкому радянської України для налагодження «чекістської роботи» заступника голови Московської ЧК, члена президії ВЧК В. Манцева «з тим, щоб ЧК на Україні були безпосередньо й безумовно підпорядковані ВЧК, як це передбачалося червневим договором про союз республік»³.

---

¹ Белокопытов В. И. Лихолетье: (Из истории борьбы с голодом в Поволжье 1921–1923 гг.). – Казань, 1976. – 168 с.; Агриков П.А. Война с голодом в Поволжье // История СССР. – 1963. – № 1. – С. 142–168; Поляков Ю.А. Переход к НЭПу и советское крестьянство. – М., 1967. – 508 с. та ін.

² Кривонос А. Н. Исторический опыт борьбы с беспризорностью // Государство и право. – 2003. – № 7. – С. 92–98 та ін.

³ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 112. Д. 10. Л. 35. Див також: Єфіменко Г. ВУЧК у системі відносин між УСРР та РСФРР у 1919 р. // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції : Матеріали круглого столу 19 грудня 2013 р. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2014. – С. 80.

Також голова ВЧК наполягав на демобілізації колишніх відповідальних співробітників ЧК з армії для відрядження їх на роботу у «звільнені губернії України». Постанова Оргбюро ЦК РКП(б) зобов'язувала начальника політуправління Реввійськ-ради РСФРР Х. Раковського за поданням Ф. Дзержинського відкликати чекістів із фронтових підрозділів для роботи в Україні⁴. Фактично почалося створення структур більшовицької «таємної політичної поліції» на українській території. Ф. Дзержинський сподівався, що ліквідація Українського фронту й об'єднання військових зусиль республік під єдиним командуванням РВС РСФРР, а також політичний вплив кремлівського керівництва на українських партійно-радянських лідерів повністю забезпечить підконтрольність місцевих органів державної безпеки.

В.Манцева призначили начальником особливого відділу Південного, згодом Південно-Західного фронту. У грудні 1919 – березні 1920 рр. він обіймав посаду начальника Управління надзвичайних комісій (ЧК) і особливих відділів при Всеукраїнському революційному комітеті, у березні 1920 – березні 1921 рр. – голова Центрального управління надзвичайних комісій (ЧК) по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами при РНК УРСР. Це була структура ВЧК трансформована у реаліях російсько-української для боротьби із УНР і повстанським рухом.

Тобто дана особа прекрасно орієнтувалася в українській специфіці. До того ж вона фактично була особистим посланцем голови ВЧК–ГПУ радянської Росії Ф. Дзержинського. До того ж вони тісно співпрацювали, коли В. Манцев у травні – липні 1920 р. був заступником начальника особливого відділу ВЧК і тилу Південно-Західного фронту.

Після його призначення головою ВУЧК він паралельно був змушений інтегруватися у структуру управління УСРР і сприймати українські реалії не лише очима комуністичного російського імперця Ф. Дзержинського, а й очима голови РНК УСРР

---

⁴ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 112. Д. 10. Л. 35.

Х.Раковського, теж російського інтернаціоналіста. Але останній критикував Й. Сталіна за занадто запопадливу централізацію економіки і політичного керівництва.

Спроби В.Манцева при формування СРСР «пробити» за підтримки уряду Х.Раковського певну незалежність функціонування ГПУ УСРР були зустрінуті у Москві великим роздратуванням і були категоричні відкинуті⁵.

Також варто відзначити, що по мірі окупації території Української Народної Республіки військами радянської Росії створювалися регіональні апарати органів держбезпеки. Основою їх ставали співробітники особливих відділів фронту, армій, дивізій, що формувалися на теренах Росії. Ці особи займали керівні посади регіональних (губернських) апаратів ВУЧК–ГПУ УСРР. Їм на посилення направляли кадри із Москви, Владівіра, Рязані, Казані, Тули тощо. Частина співробітників держбезпеки на повітовому, районному рівнях набиралися із місцевих більшовиків та співчуваючих. Останні або служили у Червоній армії, або брали участь у більшовицькому партизанському русі. Отже, ці особи вже втратили соціальні і моральні орієнтири, які були характерні для пересічного українця. Ймовірно, вони обрали шлях колаборанства із різних причин – виживання, кар'єрних уподобань, елементарної наживи. Здебільшого, вони без тіні сумніву боролися із «дрібнобуржуазним українським націоналізмом» в українському селі. Згодом це стало одним із маркерів їхньої політичної благонадійності у подальшій кар'єрі співробітника держбезпеки.

Якщо за межі компетенцій із ВЧК–ГПУ радянської Росії йшла апаратна боротьба, то у проблемі вилучення хліба у населення для «голодуючих селян Поволжя» ніяких заперечень від співробітників органів держбезпеки УСРР поки не виявлено. Очевидно ідеологічних, політичних розходжень у цьому

---

⁵ Див. докладніше: Подкур Р. Взаємовідносини ГПУ УСРР та ГПУ РСФРР у контексті підписання союзного договору 1922 р. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2012. – №1. – С. 69–90.

питання у керівництва та співробітників ВУЧК–ГПУ УСРР не було. Губернські апарати держбезпеки брали активну участь в організації вилучення хліба, боротьбі із повстанським рухом. Доповідні записки центральних й обласних державних архівів переповненні інформаціями про придушення повстанського руху на теренах Поділля, Донеччини, Волині, Київщини, Одещини, Миколаївщини.

Співробітники губернських, повітових органів ВУЧК були членами так званих «трійок» по «боротьбі зі бандитизмом», «вилучення зброї», різноманітних «політичних бюро по придушенню політбандизму», «виконання продрозверстки» тощо. Так особливий відділ ВЧК 60-ої стрілецької дивізії повідомляв у 1921 р. про розстріл у містечку Печера 27 «невиправних ворогів Робітничо-Селянської влади», учасників повстанського загону⁶. У містечку Тиврів чекісти розстріляли 16 учасників «підпільної петлюрівської організації»⁷.

У боротьбі проти повстанського руху чекісти вдавалися до провокацій. Так, загін особливого відділу ВЧК при реввійськраді 14 армії під виглядом продзагону діяв у селах Літинського повіту. Незабаром, згідно розробленого плану, продзагін перетворився у «повстансько-протирадянський». Загоном було випущено декілька відозв із пропозицією усім співчуваючим з'явитися на з'їзд для обговорення питань боротьби із «комуною», «комісарством» тощо.

Командир загону Г. Чернобильський (він же – начальник слідчої частини особливого відділу) зазначав: «План виявився вдалим і мета була досягнута: деякі села прислали своїх представників для обговорення вказаних вище питань, тим самим проявивши свою неблагонадійність в розумінні підкорення і співчуття Радянській владі; окремі особи, більшість в повному озброєнні – появлялись, пропонуючи свої послуги в якості агітатора, а то і просто в якості добровольця – партизана, даючи

---

⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-1145. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 571.

⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-4932. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 97.

цінний матеріал про інших бандитів, їх місцезнаходження, кількість прихованої ними зброї та ін. Більша частина з цих бандитів була спіймана і розстріляна, майно їх конфісковано, а хати спалені. Ті з сіл, які прислали на з'їзд своїх делегатів, що приховували в себе вказаних бандитів, а також і зброю, жорстоко покарані: на кожного з них накладений штраф з попередженням, що при повторенні подібних явищ в майбутньому – будуть прийняті більш суворі міри покарання»⁸.

Даний випадок свідчить про значну кількість українських селян, незадоволених діями російських продзагонів. За першої можливості вони одразу підтримували повстанців або навіть самі брали до рук зброю.

Також на теренах УСРР дислокувалися батальйони ВЧК. У документах також зустрічається згадка про дислокацію у 1920–1921 рр. Петроградської дивізії ВЧК, що, очевидно, була передислокована для забезпечення придушення повстанського руху та забезпечення вивозу продовольства. Активно використовувалися окупаційні підрозділи Червоної армії, що діяли спільно із підрозділами ВУЧК. Так, згідно із постановою Української економічної ради від 5 листопада 1921 р. для проведення продовольчої кампанії на Поділлі пропонувалося використати кінний корпус або надати для потреб продовольчої міліції (контролювалася органами ВУЧК) 2 тис. гвинтівок⁹. У результаті тільки до грудня 1921 р. до Росії із УСРР було відправлено понад 31 млн пудів збіжжя¹⁰.

Масове вилучення продовольства не лише спричинило голодування населення по всіх губерніях республіки. Селяни були позбавлені продовольчого ресурсу для підтримки масового

---

⁸ Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінниччині 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – С. 16.

⁹ Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів / Упоряд. О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 44–45.

¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 4–4 зв.

повстанського руху. Водночас, повстанці, родини яких поста-ли перед загрозою голодної смерті, почали залишати загони для порятунку свої рідних.

Чекісти також були не лише силовим, а й агентурним ком-понентом боротьби із Церквою. Зокрема, у під приводом «до-помоги голодуючим» проводилися масові вилучення церков-них коштовностей. Переважна більшість із них – це ритуальні предмети. Ф. Держинський наголошував, що політика щодо Церкви повинні бути гнучкою. Але лавірувати у виборі методів боротьби могла «тільки ВЧК».

На думку відомої дослідниці взаємовідносин органів держ-безпеки і Церкви Л.Бабенко, очільник російських більшовиків В. Ленін конфіскацією майна Церкви сподівався вирішити де-кілька завдань:

по-перше, ліквідувати економічне підґрунтя релігійних гро-мад та сформувати громадську думку про експлуаторську сутність Церкви, її байдужість до проблем народу. Водночас максимально скоротити кількість впливових церковних осеред-ків – монастирів, храмів тощо;

по-друге, продемонструвати широким масам населення рі-шучість більшовиків у наданні продовольчої допомоги. Водно-час, проводилася ідеологічна кампанія, що доводила пов'яза-ність Церкви із білогвардійським чи петлюрівським підпіллям;

по-третє, в умовах міжнародної ізоляції суттєво поповнити за рахунок коштовностей Церкви державний бюджет та «пар-тійну касу» для втілення ідеї «світової революції».

У постанові політбюро ЦК РКП(б) від 20 березня 1922 р. на-голошувалося на необхідності починати вилучення з «найваж-ливіших губерній» і якнайшвидшими темпами, в інших – після того, як успішні результати матимуть певний позитивний ре-зонанс. Циркуляр ЦК КП(б)У уточнював, що починати справу слід з найбагатших міських церков, бажано з церкви, «на чолі якої стоїть лояльний піп. До церков селянських бідних парафій ставитися з обережністю». Місцевим органам влади радили також ретельно обміркувати способи нейтралізації можливих

протестних акцій: «Комуністи повинні бути на всіх сусідніх вулицях, щоб не допустити натовпу. Надійні частини (краще за все «Ч[асти] О[собого] Н[азначения]») – (підрозділи ВЧК–ВУЧК. – *Авт.*) мають бути поблизу»¹¹.

При ВУЦВК почала діяти Центральна комісія з вилучення церковних цінностей під головуванням М. Скрипника. Одним із членів її був голова ГПУ УСРР В. Манцев. Комісія затверджувала циркуляри про вилучення цінностей, жорстко контролювала весь перебіг подій, заслуховувала голів губернських комісій. У документі наголошувалося, що все листування Центральної та губернських Комісій слід проводити через ГПУ УСРР та його місцеві апарати для суворої конфіденційності¹².

Місцевим релігійним громадам пропонувалося «упродовж двох тижнів з дня отримання листа провести реставрацію всіх ікон, знявши всі цінності (золото, срібло, дорогоцінне каміння)»¹³. Заборонялося замінювати церковні цінності хлібом або грошима¹⁴. Невиконання розпорядження «каралося за революційними законами»¹⁵. Відповідно до цієї норми лише у 1922 р. у Чернігівській єпархії розстріляно 78 духовних осіб¹⁶.

Значну роль відігравали місцеві апарати ВУЧК–ГПУ УСРР у боротьбі із «міщечництвом». Голод стимулював переміщення

---

¹¹ Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. – С.173–204; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 995. Арк. 2.

¹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 995. Арк. 9 зв.

¹³ Ніжинський відділ Держархіву Чернігівської обл. Ф. Р-5273. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 15.

¹⁴ Ніжинський відділ Держархіву Чернігівської обл. Ф. Р-5273. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 47.

¹⁵ Ніжинський відділ Держархіву Чернігівської обл. Ф. Р-5273. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 1.

¹⁶ Лисенко О., Подкур Р., Железна О. Політичні репресії радянської доби на Чернігівщині (1918–1939 рр.) // Реабілітовані історією : у 27 т. Чернігівська область Кн. 1 / упоряд.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко, О.І. Железна. – Чернігів, 2008. – С. 22.

продуктів із однієї губернії де ще був хліб, туди де був голод. Однак, на думку російських більшовиків, це було втрата хліба, яку вони кваліфікували як спекуляцію. Головне, це заважало їм конфіскувати через продовольчу розверстку значні об'єми хліба. На вузлових залізничних станціях були встановленні заго-роджувальні загони ВУЧК та міліції. До середини квітня 1921 р. за інформацією ВУЧК на дорогах УСРР затримувалися тисячі мішечників¹⁷. Їхнє збіжжя, інше продовольство, майно місцеві чекісти та міліція конфісковували начебто для допомоги голо-дуючим. Однак документи свідчать, що переважна більшість конфіскованого продовольства і майна розподілялося серед особового складу ЧК та партійно-радянського апарату.

Органи державної безпеки жорстко контролювали діяль-ність іноземних благодійних організацій, що намагалися змен-шити наслідки масового голодування населення республіки. Під «прицілом» ВУЧК–ГПУ УСРР опинилася АРА (American Relief Administration – англ.) – Американська адміністрація допо-моги. Вище політичне керівництво СРСР вбачало у діяльності цієї організації шпигунську мету. На їхню думку, члени цієї ор-ганізації збирали політичну, соціально-економічну інформацію, аналізували настрої населення, рівень підтримки більшовиць-кої адміністрації на тлі масового голоду тощо. Це був один із вірогідних каналів інформації, що міг впливати на ухвалення рішень щодо ставлення урядів західних держав до радянської Росії. Цілком ймовірно, що іноземні співробітники, будучи у го-лодуючих селах, описували усі жахіття, що спричинили посуха і більшовицькі продзагони. Останні вивезли із Правобережної України практично всі запаси зерна до Росії, спричинивши голо-дування населення у врожайних губерніях і позбавивши таким чином південноукраїнські регіони допомоги продовольством. Так, працівники АРА описали жахливі факти голодування у Подільській губернії, що мала доволі пристойний врожай. Але

---

¹⁷ Ляковська С. Діяльність органів ВУЧК–ДПУ УСРР у сфері економіки (1921–1928 рр.). – К.: Нац. академія СБ України, 2016. – С. 276.

подоляни голодували через конфіскацію хліба і його вивезення до радянської Росії¹⁸.

Для більшовицького керівництва радянської Росії головним секретом в УСРР – був масовий голод, який заперечували не лише у Кремлі, а й поплічники російських більшовиків у Харкові. Для російського більшовицького керівництва головним було показати щастя пролетарів, а голод мав бути не результатом недолугості політичної і економічної системи, запровадженої В. Леніним і його оточенням, а природним і стихійним явищем, що мало обмежений вплив. Саме тому діяльність іноземних благодійних організацій в УСРР жорстко відстежувалася.

Діяльність закордонних організацій керувалася через Уповноваженого представництва УСРР при закордонних організаціях допомоги голодуючим. Ними часто були діючі співробітники особливих відділів. Так, як типовий приклад можна навести постать Уповноваженого представництва УСРР при закордонних організаціях допомоги голодуючим по Миколаївській губернії Олександра Капустянського, який був начальником секретно-оперативного відділу, виконуючим обов'язки Київського губЧК.

Оскільки АРА наймала працівників із числа місцевих мешканців, то начальнику особливого відділу Миколаївської губЧК Тимофееву вдалося включити секретних співробітників, які становили понад 35% від загальної чисельності кадрового складу місцевого відділення АРА¹⁹. Паралельно проводилося зовнішнє спостереження за іноземцями, перлюстрація всієї кореспонденції. Чекістам були відомі всі подробиці їхнього життя, фінансові оборудки працівників благодійних організацій тощо.

Таким чином, незважаючи на певні конфлікти через межі компетентності органів ВУЧК – ГПУ УСРР між Харковом і Москвою в умовах голоду 1921–1923 рр. співробітники органів держбезпеки республіки активно сприяли продрозверстці

---

¹⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-925. Оп. 2. Спр. 764. Арк. 100–101 зв.

¹⁹ Тригуб О., Михайловський Т. З думкою про допомогу: АРА на Півдні України у 1921–1923 рр. // Старожитності Лукомор'я. – 2020. – №2. – С. 65–66.

та вилучення хліба для голодуючих районів Росії, позбавляючи таким чином населення республіки продовольства.

Голод став важливим фактором у придушенні повстанського руху на Правобережжі України. Голод, який був спричинений масовою конфіскацією продовольства у цих районах, обмежив економічні спроможності населення підтримувати повстанців. Це стало ефективним методом боротьби із повстанцями поряд із здійсненням каральних експедицій.

Органи ВУЧК–ГПУ УСРР стали силовим й агентурним компонентом у вилученні церковних коштовностей, що конфіскувалися під виглядом допомоги голодуючим. Чекісти контролювали через агентурну мережу не лише обіг коштовностей, а й проводили репресивні заходи стосовно священнослужителів, намагаючись таким чином вилучити із селянського середовища і позбавити духовного впливу на населення.

УДК 94(477):341.485(47+57)«1921/1923»

Стасюк Олеся

кандидат історичних наук,

генеральний директор

Національного музею Голодомору-геноциду

ІДЕОЛОГІЧНА ПЕРЕДУМОВА ПОЯВИ ІНСТИТУТУ УПОВНОВАЖЕНИХ

У статті розкрито ідеологічні передумови створення окупаційним комуністичним режимом інституту уповноважених. Проаналізовано архівні документи та доведено, що одним із наслідків окупаційної комуністичної політики став масовий штучний голод 1921–1923 рр.

Ключові слова: *уповноважені, комуністичний режим, масовий штучний голод.*

У перші місяці після жовтневого перевороту 1917 р. і захоплення влади в Росії, за вказівкою В. Леніна українські більшовики під охороною російських військ, що прибули до Харкова 22 (9) грудня 1917 р., провели неправомочний Всеукраїнський з'їзд рад, на якому оголосили Україну радянською республікою, федеративною частиною радянської Росії. Також було створено більшовицький уряд – Народний секретаріат як альтернативу уряду Української Центральної ради – Генеральному секретаріату.

Конференція у грудні 1919 р. затвердила зміни до статуту РКП(б), які закріпили підлеглий статус КП(б)У: «партійні організації, які обслуговують території федеративних частин РСФРР, прирівнюються до обласних організацій партії, тобто цілковито підпорядковані ЦК РКП(б)»¹. Тож КП(б)У, як обласна організація РКП(б), втратила право скликати з'їзди. Замість наступного IV з'їзду в Харкові відбулася IV конференція.

---

¹ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. Москва, 1934. С. 190.

Представником ЦК РК(б) на ній був Й. Сталін, який у 1920 р., як і Г. Зінов'єв, був відповідальним за Україну.

У циркулярному листі ЦК КП(б)У губкомам КП(б)У від 17 січня 1920 р. зазначалося, що *«для более успешного проведения этой работы мы предлагаем мобилизовать как можно больше товарищей, владеющих украинским языком, и бросить их в деревни. Получающийся пробел в советской работе легко можно будет устранить товарищами из России, большинство которых украинским языком не владеет и недостаточно ориентированы в местных политических условиях в разных партиях <...> Все необходимо исполнить как можно скорее, используя время до начала полевых работ, когда легче оторвать людей из деревни»*². Отож в 1920 р. в Україні затверджувалася більшовицька диктатура в формі радянського режиму, у зв'язку з чим активізувалося питання зміцнення радянських органів прибічниками російських більшовиків, по можливості тими, які володіли українською мовою і могли налагодити зв'язок з місцевим населенням. Причому «як можна швидше», використовуючи час до початку польових робіт, коли легше відірвати людей з села. У такий спосіб влада намагалася ліквідувати пробіл в радянській роботі, коли державні органи укомплектовувалися «товаришами з Росії, більшість яких українською мовою не володіла і недостатньо орієнтувалася в місцевих політичних умовах».

У лютому 1920 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було вирішено розпочати мобілізацію партійних працівників з Полтави для роботи на Правобережній Україні. Підбором партійних кадрів повинен був займатися безпосередньо народний комісар робітничо-селянської інспекції Української СРР М. Скрипник. Згідно з постановою, він мав підібрати за десять днів в повітах Полтавської губернії двадцять партійних робітників. Окремо було зауважено, що вони мають володіти українською мовою³.

---

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 131. Арк. 9, 9 зв.

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 134. Арк. 5.

У квітні 1920 р. М. Скрипника командували представником ЦК на один місяць в Полтаву для партійної роботи.

Для подальшого забезпечення наявності необхідних партійних кадрів для зміцнення комуністичного режиму і виконання завдань по вилученню хліба, 26 квітня 1920 р. окремою постановою політбюро ЦК КП(б)У наказувалося Харківському губернському ревкому мобілізувати 30% членів ради губкому і ревкому, частину комуністів та членів профспілок, звітувати про виконання відповідних постанов відносно забезпечення роботи транспорту. Взагалі, постанова передбачала, що для роботи по збору хліба в Харківській губернії мають бути залучені 250 комуністів та 300 робітників. З Полтавської губернії та м. Кременчука мали бути направлені для виконання поставок продовольства 500 осіб⁴.

У циркулярному листі ЦК КП(б)У усім губкомам і повіткамам КП(б)У щодо сприяння підрозділам ВОХР від 6 травня 1920 р. зазначалося: «<...> действия войск ВОХР и работа их не мыслится без содействия и помощи со стороны губкомов и уездкомов. Так например, назначение командиров и комиссаров бригад предоставляется губкомам; работа отрядов в деревне по выкачке ли хлеба, по подавлению ли восстания и т.д. проходит под самым действительным наблюдением и политическим руководством партийных органов. <...> Для каждой губернии формируется отдельная стрелковая бригада войск ВОХР, которая своими силами должна охватить всю губернию. <...> Войска ВОХР должны состоять из надежного, крепкого, испытанного элемента. В некоторых местах Украины батальоны при губчека набирались из местного элемента, зачастую махновско-партизанского уклона. Для того, чтобы оздоровить такие части, необходимо иметь в них коммунистическое ядро, которое перемешало бы все неустойчивые элементы, а злостно стойкие – выбрасывало бы <...>. В связи с предстоящими пополнениями войск ВОХР мобилизованными, в том числе и украинцами, удовлетворяют

---

⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 134. Арк. 9.

*требования политических органов ВОХР по усилению среди новичков политической работы и парткомам, кроме того, надлежит выделить соответствующих товарищей, могущих вести политическую работу на украинском языке*⁵. Отже, поряд з радянськими органами, належало укомплектовувати на місцях нові силові структури політично надійними кадрами, бажано з українців. У зв'язку з цим у циркулярному листі ЦК КП(б)У від 6 травня 1920 р. до губ- і повітпарткомів з питання сприяння частинам внутрішньої охорони (ВОХР) при губчека зазначалося: «Війська ВОХР мають складатися з надійного, міцного, випробуваного елементу». Тому в частинах ВОХР, що набиралися з місцевого елементу, часто «махновсько-партизанського ухилу», рекомендувалось організовувати «комуністичне ядро, яке переварило б всі нестійкі елементи, а злісно стійкі – викинуло б». А «у зв'язку з майбутнім поповненням військ ВОХР мобілізованими, і тому числі и українцями, які задовільнять політичні вимоги органів ВОХР», пропонувалось проводити політичну роботу. Для чого виокремлювати пропагандистів, які володіють українською мовою. Крім того, губ- та повітпарткомам приписувалося призначати командирів і комісарів бригад ВОХР, керувати роботою продзагонів, що викачували в хліб в українських селян, та організовувати особливі стрілецькі бригади для придрушення їх збройного опору.

На засіданні ЦК КП(б)У 21 травня 1920 р. головним було питання щодо продовольства. За результатами розгляду було ухвалене рішення дати тов. Владимирову 4000 партпрацівників та безпартійних. Частка комуністів серед них мала складати 20 %, всі інші набиралися з безпартійних, яких залучали через профспілки⁶.

У Циркулярній телеграмі ЦК КП(б)У губкомам КП(б)У від 29 травня 1920 р. вимагалось організувати продовольчий тиждень у всеукраїнському масштабі й давалися відповідні настанови: *«Основная задача заключается в сосредоточении*

---

⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 131. Арк. 34–35.

⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 134. Арк. 35 зв.

всех партийных и советских сил на усиление заготовки в целях образования достаточного продовольственного фонда для армии, гарнизонов, госпиталей и рабочих. <...> Для общего руководства всеми работами на время проднедели Совнаркомом создана комиссия под председательством тов. Раковского при участии представителей Цека партии, ЦИК, Реввоенсовета Югзапфронта, Украинского совета Трудовой армии, Наркомпрода, Промбюро, Комиссариата внутренних дел, Украинской чрезвычайной комиссии и Комиссариата путей сообщения. Все распоряжения этой комиссии подлежат немедленному и безусловному исполнению как боевые приказы. Подготовительную работу проднедели начинайте немедленно. <...>. Используйте проднеделю для самой активной организации комитетов незаможных селян...». Отож, згідно з телеграмою ЦК партії від 29 травня 1920 р., з метою посилення хлібозаготівель для керівництва проведенням продовольчого тижня створювалася комісія під головуванням Х. Раковського, до складу якої, крім представників ЦК партії й ЦВК, увійшли також представники Реввійськвали, Південзапфронту, Української ради Трудової армії, Наркомпроду, Промбюро, Комісаріату внутрішніх справ, Української Надзвичайної комісії та Комісаріату шляхів сполучення. Такий її склад давав можливість створити замкнений цикл – від пограбування населення до вивезення награбованого. Усі розпорядження цієї комісії підлягали терміновому і безумовному виконанню як бойові накази. Тиждень належало використати і для організації комитетів незаможних селян.

Варто проаналізувати звіт про діяльність ЦК КП(б)У за період з 15 квітня по 1 червня 1920 р. (не раніше 1 червня 1920 р.) з метою отримання нової інформації та її керівництвом ЦК. Зокрема, у звіті зазначалося про посилення українського повстанського руху на Правобережній Україні, в Полтавській та Харківській губерніях. Особливо відмічалось, що головну загрозу несуть повстанці Н. Махно, які контролюють цілі регіони, де, фактично, відсутня радянська влада. В такі райони партпрацівники відправлялися тільки у супроводі частин Червоної армії. Мала

бути активізована політична та агітаційна робота. Окремо розглядалося продовольче питання, для вирішення якого створювалися комітети незаможних селян (комнезами); відправлялися групи робітників у хлібні губернії (Полтавську, Херсонську, Мелітопільську), для керівництва ними у Харкові було мобілізовано 30% міськради. Активізація партмобілізаційних заходів відбулася під час приїзду до Харкова разом з Владіміровим Зінов'єва, які оприлюднили план «продроботи». Відповідно до плану почалася мобілізація 4000 робітників (з яких мало бути не менше 800 комуністів), для них запроваджувалися навчальні курси. Планувалося у найкоротші терміни підготувати «кадри урядових агентів». Також мали «перекинути» з Росії понад 300 партійних та радянських працівників (насамперед в Полтавську, Харківську, Катеринославську губернії)⁷.

Детальнішого аналізу потребує також витяг з виступу члена політбюро ЦК РКП(б) Г. Зінов'єва на V конференції КП(б)У, що проходила в Харкові 17–22 листопада 1920 р. (витяг із стенограми. 18 листопада 1920 р.). Зінов'єв: «<...> *Я перехожу к вопросу продовольственному. Третий самый большой вопрос, который не может не интересовать вас, имел ли с ЦК политическую линию по этому вопросу или нет. Имел. Вам сегодня называли цифры разверстки, вам называли число, на сколько тысяч мобилизованных коммунистов и беспартийных, которых мы двинули в деревню для заготовок. <...> Теперь мы добились того, что заготовки производят несколько тысяч рабочих. Инициативу дал ЦК. Он провел, он организовал, он дал план <...> Если учиться на опыте Великороссии, то вам надо продолжать расслоение деревни, потому что украинская деревня богаче, чем российская, чтобы там продолжать насаждать комнезамози. <...> Политика ЦК была правильная, ее остается только усилить, умножить на сто, имея ввиду, что это не месяц и не год, нам придется расслаивать деревню, чтобы достичь определенных результатов»⁸.*

---

⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 135. Арк. 1–8.

⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 96–100.

Злочинна, недолуга політика більшовиків не забарилася з результатами. В обіжнику ЦК КП(б)У до усіх парткомів. (*дата не зазначена, до листопада 1920 р.*) «<...> Голод все сильнее и дает себя чувствовать. Голодают рабочие и красноармейцы, не хватает питания для больных, мы не можем похвастать тем, что наша доблестная армия на фронте накормлена досыта. <...> Все это требует максимального напряжения сил нашей партии, а лучших наших товарищей необходимо снять в ущерб городской работе и бросить в деревню.

1/ В каждый уезд должен быть отправлен ответственный товарищ с группой средних товарищей, которые должны помочь уездпродкомиссарам, уездревкомам произвести разверстку и подвести к ссыпным пунктам и железным дорогам хлеб.

2/ Через военпродбюро произвести мобилизацию рабочих, направив их в деревню под руководство наших товарищей.

Только при направлении всех партийных сил и широкого вовлечения рабочих масс в деле проведения разверстки и борьбы с продовольственным кризисом, поставив разрешение этой задачи основным, нам удастся облегчить тот кризис, который сейчас переживает Украина»⁹.

Цей обіжник ЦК КП(б)У до усіх парткомів засвідчує підтримку кремлівської політики українським компартійним центром, який задля забезпечення хлібом Червоної армії і міських робітників провів мобілізацію компартійних працівників з міст на село. Адже: «<...> Голод усе сильніше дає взнаки. Голодують робітники і червоноармійці, не вистачає харчування для хворих, ми не можемо похвалитися тим, що наша доблесна армія на фронті нагодована достатньо <...> Все це потребує максимального напруження сил нашої партії, а кращих наших товаришів необхідно зняти на шкоду місткій роботі і кинути на село». Від губкомів і повіткомів вимагалось, по-перше, направити у кожний повіт «відповідального товариша з групою середніх товаришів, які мають допомогти повіткомісарам, повітревкомам

---

⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 131. Арк. 169.

провести розверстку і підвести до зсипних пунктів і залізниць хліб». По-друге, через військово-продовольче бюро при Південному бюро ВЦРПС мобілізувати під їхнє керівництво міських робітників¹⁰. І ці настанови успішно реалізовувалися, що підтверджує позитивна оцінка відповідної діяльності ЦК КП(б)У представником ЦК РКП(б) Г. Зінов'євим, яка міститься у його виступі на V всеукраїнській конференції КП(б)У¹¹.

З приводу політики партії на селі й допомоги в її проведенні у заключному слові на V конференції КП(б)У голови РНК УСРР Х. Раковського зазначалося, що колосальну допомогу радянсько-партійним органам «у розшаруванні українського села надала армія, ... армійські політпрацівники, які у всіх місцях просування Червоної армії проводили свою роботу [*хліба не окупаційний режим? – Авт.*]»¹². А у виступі члена політбюро ЦК РКП(б) Г. Зінов'єва українським комуністам пропонувалося продовжувати засвоювати досвід продовольчої політики російських більшовиків, що спиралася на соціальне розшарування села. «Якщо вчитися на досвіді Великої Росії, то Вам потрібно продовжувати розшарування села тому, що українське село багатше за російське, щоб там продовжувати насаджувати комнезами... Політика ЦК була правильною, її залишається тільки посилити, помножити на сто, маючи на увазі, що це не місяць и не рік, нам доведеться розшаровувати село, щоб досягти певних результатів», – підсумовував він¹³.

Отже, окупація України комуністичним режимом супроводжувалося, насамперед, економічним пограбуванням українських ресурсів. Для здійснення конфіскацій зерна й збіжжя, запровадження продовольчої диктатури, викачування промислових ресурсів, комуністи використали старі та створили нові механізми терору. Насамперед, вони створили та відрядили в

---

¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 131. Арк. 169.

¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 96–100.

¹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 110–119.

¹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 96–100.

Масовий штучний голод 1921–1923 рр.

Україну численні загони власних уповноважених для реалізації їх окупаційної політики. Одним з перших наслідків комуністичного економічного терору став масовий штучний голод 1921–1923 рр.

УДК 811.161.2'373.6:94(477)»1921/1923»

Шеремета Лілія

*методистка відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду
філіалу «Інститут дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду*

ЗМІНА ЕТИМОЛОГІЇ СЛОВА «КУРКУЛЬ» У 1920–1930-х рр.

Простежено зародження і утвердження слова «куркуль» в українській мові. Порівняно його з російським словом «кулак». Проаналізовано зміну етимології слова «куркуль» в советський період і часи незалежної України.

Ключові слова: «куркуль», «кулак», етимологія, комуністичний режим.

На початку ХХ ст. за заможними російськими селянами закріпилося кліше «кулак». Заможного хуторянина після столипінської аграрної реформи називали не фермером, а «кулаком» і «мироїдом», котрий усе прибирав до свого «кулака», забираючи в «мира», тобто общини.

Наукового тлумачення категорії «куркуль» у 1920-х рр. офіційно визначено не було, тому під час переписів населення таку категорію окремо не ідентифікували, проте використовували в політичних цілях. Слово «куркуль» стало активним у вжитку «при підготовці кампанії суцільної колективізації села»¹. В українській мові це слово мало зовсім інше значення, без негативного відтінку, адже в «Словарі української мови», який упорядкував Б. Грінченко, «куркуль» означає: «Пришлый, захожий изъ другой мѣстности челоувѣкъ, поселившійся на постоянное жительство; прозвище, даваемое въ насмѣшку мѣщанами

---

¹ Дніпроенко М. Куркулі. Спогади, свідчення, роздуми. Дніпропетровськ: Моноліт, 2009. С. 8.

казакамъ черноморцамъ»². Якщо порівняти із російським словом «кулак», яке тлумачить В. Даль, то отримаємо протилежне, негативне значення цього слова: «Скупец, скряга, жидомор, кремень, крепыш; | перекупщик, переторговщик, маклак, прасол, сводчик, особ. в хлебной торговле, на базарах и пристанях, сам безденежный, живет обманом, обчетом, обмером; ... торгаш с малыми деньжонками, ездит по деревням, скупая холст, пряжу, лен, пеньку, мерлушку, щетину, масло и пр. прасол, прах, денежный барышник, гуртовщик, скупщик и отгонщик скота; разносчик, коробейник, щепетильник»³. У пізніших тлумачних словниках російської мови значення слова «кулак» змінюється, його починають трактувати як багату людину, яка використовує найману працю.

«Куркулями» називали заможних селян, які мали землю, худобу, реманент, могли використовувати найману працю. Фактично «куркулями» називали селян-власників, господарів, хазяїв, індивідуалів, приватників, фермерів, які споконвіку трудилися на землі. Фоменко Дарія Єрофеївна розповіла, як «розкуркулили» її маму (батько помер ще в 1921 р.): «Мама мала господарство – великий будинок під черепицею, багато сараїв, сіялку, віялку, грасовку, 3 корови, 6 коней, вівці, було 3 гектари землі, на яких ріс виноград. З нього робили вино... Маму, вдову, розкуркулили, виселили з хати, відправили на висилки. Ми ходили спати по чужих хатах. Всі приміщення та інвентар забрала держава, хату та сараї використовували для зберігання зерна. ... Нас, дітей, ніхто не брав на роботу, так як мати була розкуркулена»⁴. У такий спосіб комуністичний режим знищив

---

² Словарь української мови / упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. Том 2. С. 330.

³ Толковый словарь живаго великорускаго языка. URL: <http://slovardalja.net/word.php?wordid=14365>

⁴ Голодомор в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Спогади, документи, дослідження / авт.-упорядн. Л. Г. білоусова, О. М. Барановська, Т. Є. Волкова, Г. Л. Малінова, Г. М. Паніван, В. В. Харковенко. Одеса: «Чорномор'я», 2005. С. 37.

елітарну верству українських землеробів (селян-власників), основу українського парагромадянського селянського суспільства, зруйнував сільськогосподарську, хліборобську культуру. Ментально властивий українцям індивідуалізм («індивідуалізм сімейної спілки») не сприймав колективістського світогляду, притаманного росіянам, сформованого протягом багатьох століть в умовах сільської общини⁵.

Комуністичний режим спотворив значення слова «куркуль» і використав його як тавро на позначення українців-хліборобів. Успішних (заможних) українських селян-власників після окупації УНР більшовиками совети маркували «куркулями», «гли-таями», «бандитами», «петлюрівцями», «бувшими людьми», «дрібними буржуа», «селоками», «мужиками»; дітей «куркулів» совети називали «куркульськими виродками», «куркульськими мордами», «куркульськими прихвоснями». Советська влада маркувала, ставила тавро на всій родині «куркуля»⁶.

Простежимо, як змінювалося значення слова «куркуль» в українській мові в радянський період і незалежній Україні. Для цього порівнюємо три тлумачні словники української мови. В одинадцятитомному «Словнику української мови» (перший тлумачний словник, що був виданий протягом 1970–1980-х рр.) слово «куркуль» має таке значення: «багатий селянин-власник, на якого працюють наймити і незаможники»⁷. Поряд із цим словом є такі спільнокореневі: «куркуленко» (син куркуля), «куркуленчиха» (дружина куркуленка), «куркулик» (має зневажливе забарвлення, зменшене до слова куркуль), «куркулити» (те саме, що розкуркулювати), «куркулиха» (дружина куркуля), «куркулице» (має зневажливе забарвлення, збільшене до слова

---

⁵ Маркова С. В., Шеремета Л. О. Український селянин-хлібодар: історико-етимологічний дискурс. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 118.

⁶ Маркова С. В., Шеремета Л. О. Український селянин-хлібодар: історико-етимологічний дискурс. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 118.

⁷ Словник української мови: в 11 томах / АН Української РСР; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / ред. тому А. А. Бурячок, П. П. Доценко. 1973. Т. 4. Київ : Наукова думка. 840 с.

куркуль), «куркулівна» (дочка куркуля), «куркуляка» (має зневажливе забарвлення, збільшене до слова куркуль), «куркулька» (жіноче до слова куркуль), «куркульня» (збірне до слова куркуль), «куркульство» (клас куркулів; куркулі), «куркульський» (прикметник до слова куркуль; належний куркулеві; який складається з куркулів; властивий куркулеві, такий, як у куркуля). Так, бачимо, що советська влада маркувала, ставила тавро на всій родині «куркуля», не жаліючи ні дорослих, ні дітей.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2007) маємо змінене визначення і з'являється додаткове значення: «Куркуль, -я, ч. 1. іст. Багатий селянин-власник; 2. розм. Жадібна людина»⁸. Також наведено менше спільнокореневих слів: куркуленко, куркулик, куркулиха, куркулівна, куркулька, куркульство, куркульський, куркуляка. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2009) маємо лише одне трохи змінене визначення слова «куркуль». «Куркуль – багатий селянин-власник, який використовував найману робочу силу»⁹, а спільнокореневих слів залишилося ще менше: куркуляка, куркулька, куркульство, куркульня, куркульський. Це свідчить про втрату актуальності цього слова в сучасній українській мові, використання його при написанні наукових праць.

Отже, слово «куркуль» перетворили на слово із негативним забарвленням, яке існувало понад 70 років. Воно стало тавром для української нації, для людей-трудолюбів, землеробів.

---

⁸ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. С. 599.

⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / кер. вид. проекту П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічак. Київ: Видавництво «Дніпро», 2009. С. 486.

УДК 94(477)«1921/1923»

Шишко Олександр

*доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціології, філософії і права
Одеської національної академії харчових технологій*

**ПРОБЛЕМАТИКА ТЕРОРУ ГОЛОДОМ
НА ШПАЛЬТАХ ОДЕСЬКОЇ ГАЗЕТИ «ВІСТИ»
(червень-грудень 1921 р.)**

У статті аналізується висвітлення проблематики терору голодом на шпальтах одеської газети «Вісти» за друге півріччя 1921 р. Не дивлячись на неврожай у багатьох повітах Одеської губернії, передусім у Одеському повіті, більшовицька влада до листопада 1921 р. всі зусилля спрямовувала на організацію допомоги голодуючим Поволжя. Тільки після того, як у листопаді в Одеському повіті почали фіксуватися смерті від голоду, цей повіт був оголошений голодуючим.

Ключові слова: *голод, голодуючі, терор, Одеська губернія, «Вісти», переселенці, пожертвування.*

Упродовж червня-грудня 1921 р. на шпальтах одеської газети «Вісти/Известия», назва якої друкувалась двома мовами, регулярно публікувались матеріали, у яких висвітлювались різні аспекти голоду як на теренах Одеської губернії, так і в інших регіонах УСРР та РСФРР. Зокрема, починаючи з останньої декади червня, у газеті було опубліковано декілька статей, у яких, скажімо, повідомлялось про те, що «Одеський повіт перетворився на Сахару у буквальному значенні цього слова»¹. Тут варто наголосити, що для більшовицької влади такий стан справ був справжнім жахом, адже це був єдиний повіт, який виконав на 100% план продрозкладки за 1920 р. І от тепер замість

---

¹ Вісти Одеського Губернського Виконавчого Комітету і Губернського Комітету КП(б)У України. 1921. 24 червня.

того, щоб продовжувати викачувати збіжжя з цього повіту, треба було туди спрямовувати продовольчі ресурси, яких вкрай не вистачало.

Безпомічність влади у цій ситуації засвідчили дві публікації за авторства голови губвиконкому Якова Дробніса, де він, з одного боку, запевняв у тому, що «соціалістична держава прийде зі всіма наявними у неї засобами на допомогу трудовому селянству повіту»², а з іншого, – державна допомога селянам є майже неможливою через відсутність механізмів і планів, які покликані були б забезпечити цю допомогу.

Липневі публікації з проблематики голоду умовно можна поділити на три основні категорії. До першої категорії належать публікації, у яких детально аналізувався стан посівів та урожайність як у повітах, так і у волостях. Другу категорію публікацій складала ті з них, у яких містилися відомості про заходи, які влада збиралася вживати задля мінімізації поширення голоду. Третю категорію почали складати ті публікації, у яких мова йшла про катастрофічний стан на Поволжі.

Ситуація різко помінялася на початку серпня, коли при Одеському губвиконкомі була утворена Одеська губернська комісія допомоги голодуючим. Вже 2 серпня, у день створення цієї комісії, у газеті з'явилася постійна рубрика «Боротьба з голодом», де лівову частку матеріалів складала повідомлення з Росії. Складовою цієї рубрики була колона за назвою «в Одесі», де друкувались повідомлення про пожертвування для голодуючих з Поволжя. Отже, у серпні тематика публікацій змістилася у бік допомоги голодуючим з Поволжя, голод в Одеській губернії відійшов на задній план.

Ця тенденція мала продовження і у вересні. Скажімо, 2 вересня газета писала, що губкомісія з усіх повітів отримує телеграфні відомості про посиленні пожертвування селянами на користь голодуючих і що серед селян відчувається великий підйом у їх бажанні надати свою допомогу селянам Поволжя. Але

---

² Там само. 3 липня.

наведені факти, що селянами Вознесенського повіту було зібрано 2 тис. пуд. збіжжя, а Первомайського – 6 тис., викликають сумніви, що селяни робили це з великим піднесенням.

Про те, що «громадяни Одеси», не дивлячись на неодноразові заклики про допомогу для голодуючих, надавали пожертвування дуже повільно, газета писала уже відкрито. Більше того, комісія попереджала, що стосовно осіб, які злісно ухиляються від самообкладання, а також щодо різного роду посадовців, які проявляють недостатню енергії, серед яких спостерігається розхлябаність, у яких відсутнє серйозне ставлення до справи – з її боку будуть застосовуватися «дуже безпощадні засоби впливу, тому що вони є ворогами народу»³.

Центральною подією кінця місяця стало прибуття до Одеси дітей з голодуючих місцевостей. Зокрема, спочатку було доправлено 2 230 дітей, які були розміщені таким чином: Тираспольський повіт – 220, Первомайський – 230, Балтський – 230, Ананьївський – 220, Єлисаветградський – 570, Херсонський – 530, Одеський – 230. А 28 вересня до Одеси прибув санітарний потяг, який доправив 860 дітей з Донбасу. Їх було розміщено таким чином: 200 дітей було направлено до інтернату, 200 хворих дітей – до колектору, 100 хворих коростою до однієї з лікарень, інші були відвезені до Вознесенського повіту.

Одним із центральних місць у публікаціях газети у жовтні стала проблема переселенців. До Одеської губернії з Поволжя було направлено три тисячі переселенців, з яких одну тисячу було спрямовано до Тирасполя й дві тисячі до Вознесенська. Причому передбачалося, що всі вони повинні були бути наділені землею згідно норми. Крім цього, їм мали надати реманент, і мертвий, і живий, насіння для засіву, і, звичайно, продовольство. Та головне, до чого закликала влада, вони мали зустріти турботливий і радужний прийом з боку місцевого селянства, яке мало до них ставитися не як до незваних чужинців, а як до рідних братів, серед яких значну частку становили «зворотники».

---

³ Там само. 11 вересня.

Варто наголосити, що «зворотниками» були ті українські селяни, які свого часу переселилися на Поволжя з України.

Цей заклик влади до селянства щодо облаштування переселенців з Поволжя стало свідченням того факту, що радянські органи не мали змоги уповні задовільно виконати завдання щодо забезпечення волзьких біженців всім необхідним. Репортажі газети про той жахливий стан, у якому перебували переселенці, стали підтвердженням цього факту. Варто наголосити також на тому, що влада намагалася скористатися ситуацією для того, щоб посилити процес «розвитку колективних форм землекористування і обробітку землі, адже переселенська маса у цьому сенсі має благодатний ґрунт». Це ще раз засвідчило той факт, що у свідомості членів більшовицької партії перманентно була присутня думка про неминучість переходу до колективних форм обробітку землі. І тому задля збільшення численності колективних радянських господарств більшовики прагнули використати переселенців.

Окреме місце у газетних матеріалах жовтня посідає стисла публікація, з якої випливало, що повстанські загони «один за одним пускали під відкіс продовольчі й паливні маршрути». Ця публікація була адресована червоноармійцям та відповідно містила заклик до них бути стійкими на «фронті голоду» та не дати «бандиту-вбивці Заболотному знищити тисячу-другу невинних трудівників»⁴. Отже, з цього можна зробити висновок про те, що селяни не тільки не поспішали надавати своє збіжжя для голодуючих Поволжя, а й знищували ті ешелони, які везли вже це збіжжя до Росії.

З метою максимально збільшити збирання пожертв влада оголосила про проведення «тижня допомоги голодуючим». Спочатку була встановлена дата 15–22 жовтня, але потім проведення «тижня» було перенесено на 22–29 жовтня. Губвиконком прийняв відповідну постанову, яка нараховувала 21 пункт та яка містила широкий спектр заходів, які покликані були охопити

---

⁴ Там само. 13 жовтня.

всі верстви населення. Скажімо, кожна сім'я повинна була надати одну одиницю одягу.

Відсутність детального звіту про наслідки проведеного тижня стала свідченням того факту, що бажаної мети влада не досягла. Звичайно, це було викликано тим, що жителі як міст, так і сіл самі потерпали від голоду. Врешті-решт у листопаді рішенням губвиконкому Одеський повіт був оголошений голодуючим. Відповідно у газеті почали з'являтися публікації, у яких повідомлялось про те, що навколо Одеси «є своє Поволжя, свій голодний край, де люди помирають від голоду у буквальному значенні цього слова»⁵.

Так, в Усатівській, Білчанській та Сичавській волостях почали реєструвати випадки голодної смерті. Зокрема, у Сичавці волосний виконком кожен день опинявся в облозі селян навколишніх сіл, які приходили туди за хлібом. Жінки приводили своїх дітей і залишали їх приміщенні виконкому, тому що дома не було чим їх годувати, а дитячі заклади були закриті через відсутність у них харчів. Крім цього, багато селян покинули свої домівки і вирушили «куди очі дивляться» у пошуках хліба. Найбільш жахлива ситуація склалася у селах Сичавка, Кошари, Візирка, Нова Міщанка, Біляри й Тишковка. Випадки голодної смерті були зафіксовані у притулку для бездомних літніх людей в Овідіюполі.

Один з випадків жахливої смерті у с. Сичавка газета розповіла детально. Так, селянин цього села відправився на заробітки до урожайних районів, залишивши вдома дружину та дітей. Коли у них закінчилися харчові запаси, мати натопила піч й закрила димохід, відповідно всі вони загинули. Причому це був не поодинокий випадок, у грудні в одній з публікацій була вміщена ремарка про те, що «хроніка подій фіксує самовбивства цілих сімей на ґрунті голоду».

Такий стан справ у Одеському повіті був викликаний тим, що до листопада повітова комісія з допомоги голодуючим всі

---

⁵ Там само. 18 листопада.

свої зусилля спрямовувала для надання допомоги населенню Поволжя. Але й рішення губвиконкому про визнання Одеського повіту голодуючим не означало, що тепер відбудеться переорієнтація на допомогу жителям цього повіту. Необхідно було ще отримати для цього згоду, спочатку губкомісії, а потім ще Центральної комісії з допомоги голодуючим. Звичайно, всі ці бюрократичні перепони віддаляли час, коли нарешті жителі повіту могли отримувати реальну допомогу. Це при тому, що в Одеському повіті було 25–30 тис. осіб, які не мали ніяких запасів продовольства.

Наскільки цей бюрократичний процес затягнувся засвідчило повідомлення про те, що тільки на 3 грудня відбулась повітова конференція, на якій було розглянуте питання про організацію допомоги голодуючому населенню Одеського повіту. Таке затягування обурило навіть редакцію газети, тому що, публікуючи це повідомлення, у ньому було вміщено слова про те, що вже давно настав час швидкої і реальної допомоги, а не лише слова та наміри про допомогу.

Це за умови, що надання допомоги Поволжю не припинялося. Так, наприкінці листопада з Одеси на Москву, а далі на Поволжя було відправлено продовольчий ешелон, до складу якого входило 20 вагонів зі збіжжям, два вагони з макаронами та іншими харчами. Цей ешелон супроводжувала делегація представників профспілок, а також численна охорона для недопущення крадіжок. А у середині грудня Первомайською повітовою комісією було заготовлено для потреб лікувально-харчового потягу, який було відправлено до Самари, 3 тис. пуд. борошна, 1 тис. пуд. круп, 10 пуд. цукру і 10 пуд. сала. Інший черговий продовольчий ешелон, який складався з п'яти вагонів, у які було завантажено 4990 пуд. збіжжя, було відправлено з Вознесенська. Загалом Одеська губернія збрала третину продовольства, яке було зібране по всій Україні та відправлене на Поволжя⁶.

---

⁶ Там само. 23 грудня.

Це при тому, що продовольча ситуація у грудні в Одеському повіті набула катастрофічних масштабів. Газета почала все частіше друкувати матеріали, які демонстрували цей катастрофічний стан. Так, у селі Троїцькому потребували негайної допомоги 1325 дітей і 1920 дорослих. Худоба у цьому селі масово почали гинути через відсутність фуражу. У селі Градениці допомоги потребували 2610 дітей та 2024 дорослих. Причому кількість голодуючих зростала кожен день, всі вони брали в облогу місцеві установи, вимагаючи від них хліба.

І лише наприкінці грудня згідно постанови Центральної комісії з допомоги голодуючим Одеська губернія була оголошена голодуючою. Але реальна користь від цього рішення стала відчутною вже у 1922 р.

Таким чином, одеська газета «Вісти» на своїх шпальтах протягом червня-грудня 1921 р. значну увагу приділяла публікаціям матеріалів, які висвітлювали різні аспекти голоду, передусім на Поволжі, а також в Одеській губернії, особливо в Одеському повіті. Причому до листопада домінували публікації, у яких тематика Поволжя була визначальною. І лише у листопаді-грудні, після того як Одеський повіт було оголошено голодуючим, почали друкуватися матеріали, у яких було представлено жахливу ситуацію, яка склалася у цьому повіті. Це при тому, що паралельно друкувались повідомлення про те, що до Поволжя продовжували відправлятися з Одеської губернії ешелони зі збіжжям.

УДК: 94:616-036.22(477)»1900/1923

Шугальова Інна

провідний науковий співробітник

філіалу «Інститут дослідження Голодомору»

Національного музею Голодомору-геноциду

РУЙНАЦІЯ ТРАДИЦІЙНИХ ТА МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНЦІВ У РОКИ МАСОВОГО ШТУЧНОГО ГОЛОДУ 1921–1923 рр.

У статті проаналізовано політику комуністичного режиму, спрямовану на руйнацію традиційних моральних цінностей українців у роки масового штучного голоду 1921–1923 рр. Охарактеризовано нищення моральних устоїв українського соціуму під впливом масового штучного голоду та окупаційної комуністичної ідеології.

Більшовицький окупаційний режим розпочав цілеспрямований наступ на всі родинні цінності. Пропагувався ворожий атеїзм. Церква розцінювалася як конкурент нової влади, тому більшовики вдавалися до дискредитації церкви і Бога в очах українців. Хрещення критикувалося (хоча протягом всієї комуністичної окупації майже потайки українців охрещували). Навіть метрики, замінювалися на знеосіблені бланки. Втім, у роки масового штучного голоду 1921–1923 рр. у містах України практикувалися так звані «червоні хрестини». Члени жінвідділів влаштовували у приміщеннях нежитлового призначення дивний ритуал: батьки новонароджених прилюдно заявляли, що не визнають церкву й просили охрестити (підкреслення наше – авт.) їх немовля¹. Тут можемо прослідкувати пристосування більшовицької пропаганди до традиції хрещення, що не могла бути викорінена зі свідомості українців).

---

¹ Червоне Запоріжжя, 1924, 5 січня.

У 1921–1923 рр. українські губернії були охоплені масовим штучним голодом. Проте комуністичний режим не припиняв викачку хліба, продовольства для голодуючого Поволжя. Регулярно влаштовувалися збори продовольства та грошей на користь голодуючих губерній РСФРР. Відбувалися системні побори та додаткові оподаткування на користь голодуючих Півночі. Запорізький губвиконком видав настанову щодо додаткового оподаткування театральних квитків. Додатковий збір мав передаватися у фонд голодуючих. Окрім фінансового нововведення театральних глядачів очікували й концептуальні нововведення: рекомендувалося давати вистави революційного репертуару, який підлягав затвердженню. Наприклад, відкриття нового Центрального робітничого клубу у Запоріжжі розпочалося із гуртового виконання «Інтернаціоналу», а продовжилося – театральною виставою «Влада п'їтьми»². У репертуарі запорізького театру ім. Леніна постійно виконувалася вистава «Від старого до нового»³ [прим. авт.: аналогії радянського повсякдення колоритно відображені у праці М.Булгакова «Собаче серце»]. Втім, так званому комуністичному оновленню підлягали не лише театр, а й література, образотворче мистецтво, духовне життя. Навіть дитячі свята супроводжувалися мітингами, що тривали по 3-4 години, а на державні урочистості (наприклад, на 7 листопада) голодних дітей примушували відвідувати ще й дитячі конференції⁴ та власними силами ставити вистави для партійних функціонерів⁵. Урочистості для дорослих вражають своїм цинізмом: голодних виснажених людей примушували брати участь у ночній факельній ході.

---

² *Червоне Запоріжжя*, 1923, 16 вересня.

³ *Червоне Запоріжжя*, 1923, 16 вересня.

⁴ *Червоне Запоріжжя*, 1922, 2 листопада.

⁵ Лях С.Р. «Жаркое» на п'яту річницю жовтневої революції: деталі воєнно-політичного побуту на Запоріжжі у 1922 році. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XX. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. С. 178–183.

Комуністичний режим не лише цинічно руйнував традиційні цінності, замінюючи їх на нові заідеологізовані штампи. За споминами Володимира Короленка, святкування нового 1921 р. за «новим» стилем супроводжувалося специфічною виставою. Посеред свята, до велелюдної кімнати, де були жінки та діти увірвалися 20 червоноармійців, які схопили учасника заходу, витягли його на сцену та почали готувати розстріл. У залі розпочалася паніка: жінки кричали, діти лякалися. Врешті з'ясувалося, що це був жарт: мовляв розстрілювали «старий» рік, а з-під лахміття вистрибнув матрос, що символізував «новий» рік⁶. Жорстокість комуністичних жартів була незрозумілою та неприйнятною українцям.

Найбільш потужні ментальні зміни торкнулися дітей. Мешканець Запорізької області згадував: «Голодомор був у 1921-й рік. Мені всього було чотири годи. Дитина в такому візасті не помне нічого. Помне тільки шо... – переляки. То я й запомнив. У нас у сім'ї було там ще хоч на коржики. Спекла мати якось коржів і поклала, не накривши. А батько і мій дядько (це ж – брати) поділили між собою хату. І нам – кухня досталася, а дядьку – велика хата здорова. Отож мати напекла коржів, пішла до тьотки. “Синочок, – це, шо я запомнив, – гляди нікого не пускай!” А защепочка була так низенько – це ж не в конюшні, а прямо в хаті. Тільки пішла мати, а дядько, як заглянув, і показав чи нож, чи мені показалося. Побачив, шо мати (по халатності) не накрила коржі. А голодний був чоловік... «Одкрий!» А я: «Не відкрию, бо мамка сказала». – «Одкрий, бо заріжу». І я ото, з переляку, одкрив. Побіг у хату. Поки мати прийшла (це було в однім дворі), так уже нема ні коржів, нічого. І то я так запомнив. А так я більше той год не помню»⁷.

---

⁶ Короленко В. Щоденник (1917–1921). Київ: Аконіт, 2011. С. 340.

⁷ Свідчення Замрій П. І., 1917 р. н., с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області. *Усна історія степової України*. Запоріжжя : Тандем-У, 2008. Т. 2. С. 221.

Як згадувала Н. Полонська-Василенко, період 1921–1923 рр. був добою «страшного занепаду людської душі». Професорка у своїх споминах анутовала: «Видатні вчені і громадські діячі мусіли зосереджувати свою увагу на жалюгідному вегетуванні. Ширилися плітки. Рівень інтересів знижався до рівня зацікавлень базарних перекупок, і дуже тяжко було знайти людину, яка вміла стоїчно переносити жах життя і зберігати потребу духовного»⁸.

Змінилася психологія людей: багато українців змушені були принижуватися, щоб отримали жалюгідне продовольство, де-хто змушений був втрачати моральне обличчя й зважуватися на крадіжки, загострилася злість та ненависть до людей. Згідно досліджень лікарів, голод породжує озлобленість, жадність, жорстокість, мізантропію, аморальність. Голод здатен активізувати атавістичні інстинкти людини.

Найбільш ураженими масовим штучним голодом стали діти. Як зазначає професор В. Марочко, масовий штучний голод 1921–1923 рр. можна кваліфікувати як дитячий голод, оскільки 70% дітей у ці роки зазнавали нестачі їжі, голодували, частина з них пішла з життя назавжди. Ті, хто залишалися у живих, мали підірване здоров'я та надламану психіку. Українське суспільство після масового штучного голоду 1921–1923 рр. трансформувало свою ідентичність. Проте остаточна втрата національних витоків відбудеться під час Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

---

⁸ Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ: Видавничий дім «Кисво-Могилянська академія», 2011. С. 321.

УДК 94(477)«1921/1923»

Щур Юрій

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри новітньої історії України

Запорізького національного університету

ПІДПІЛЬНА ТА ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ САМОСТІЙНИКІВ НА ЗАПОРІЖЖІ У 1918–1923 РОКАХ

Дослідження присвячене підпільно-партизанському руху українських самостійників на території сучасної Запорізької області під час Української революції та перші постреволуційні роки. Висвітлено боротьбу Лисогірського повстанського партизанського куреня, Вовнизького Повстанського відділу, Українського повстанського Хортицького куреня (відділ «Чорна Хмара»), загону імені Тараса Трясила й інших. Здійснено аналіз причин затухання повстанського руху на Запоріжжі, виокремлені головні фактори.

Ключові слова: *Запоріжжя, Олександрівськ, отамани, підпільно-партизанський рух, революція.*

Територія сучасної Запорізької області з 1917 р. була інтегрована у загальноукраїнські процеси державотворення. Відповідно, також стала ареною збройної боротьби між українськими самостійниками та російськими імперіалістами, як білими так і червоними. На відміну від регіонів Центральної України, підпільний та повстансько-партизанський рух на Запоріжжі не набув значного розвитку, однак і не був на маргінесі подій.

Перші проукраїнські повстанські підрозділи були створені учасниками Вільного козацтва весною 1918 р., коли Олександрівськ (з 1921 р. – Запоріжжя) ще перебував під владою більшовиків. Тоді підготовку повстання готували вільнокозацькі старшини Іван Сорин, Антон Гребенник та Іван Марків. Швидкий наступ українських військ під час Кримського походу та не

менш швидкий відступ більшовиків стали причиною того, що повстання не відбулося.

Весною 1919 р. Іван Марків разом з Олександром Чайковським створили невеликий повстанський загін в 50 бійців, який розміщувався на Лисій горі униз по Дніпру від Олександрівська. Від місця першого базування загін й отримав свою назву – «Лисогірський повстанський партизанський курінь». Підпільники, які перебували у Олександрівську, інтегрувалися до радянських адміністративних та репресивних органів й надавали повстанцям інформацію про дії й задумки місцевих чекістів¹.

Дехто з молодих бійців «Лисогірського куреня» належав до місцевої молодіжної громадської організації «Юнацька громада» («ЮГ»). За спогадами учасників організації, це була т.зв. орбітальна структура, під прикриттям якої проводилася діяльність українських самостійників. Важливо, що уся діяльність «ЮГ» фінансувалася більшовицькою владою Олександрівська, яка вважала її спорідненою до комсомолу².

Лисогірським повстанцям вдалося перерізати перевезення Дніпром реквізованих більшовиками у селян продуктів. Загони Червоної армії та чекістів спробували ліквідувати повстанців, наступаючи від розташованого неподалік села Мар'ївки та, з пароплавів, від Дніпра. В результаті бою повстанцям вдалося зберегти позиції та захопити полонених і зброю. Однак, будучи розконспірованими, лисогірці змінили після бою місце дислокації. Пізніше брали участь у антибільшовицькому повстанні у Нікополі та боях у інших місцевостях Катеринославщини й Таврії³.

У липні-серпні 1920 р. на півночі Олександрівського повіту діяв невеликий загін, створений також за участі бійців Вільного

---

¹ Бондаренко В. Гаврило Гордієнко – вільний козак з Олександрівська, науковець і громадсько-політичний діяч української діаспори. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Вип. XXVIII. С. 157–158.

² Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України в Запорізькій області, архівно-кримінальна справа 14714, арк. 3 зв.

³ Бондаренко В. Гаврило Гордієнко – вільний козак з Олександрівська... С. 158.

козацтва з Олександрівська та найближчих сіл. За досить нетривалий час існування відділу його учасники навіть не придумали для нього назви. До історіографії він увійшов під назвою «Вовнизький Повстанський відділ», оскільки таку умовну назву дав йому у своїх спогадах один з учасників Гаврило Гордієнко. Командували повстанським загonom отамани Іван Марків («Чорна Хмара») та Іван Бондаренко. Відділ здійснював напади на продовольчі загоны та представників влади. Наприкінці серпня його було розгромлено, а вцілілі козаки й старшини розійшлися⁴.

Українські підпільні організації та повстанські відділи на території сучасної Запорізької області не набули значних масштабів. Своєю діяльністю вони лише підтримували жевріюче сподівання на повернення до регіону регулярного українського війська та органів влади. Українському самостійницькому повстанству в запорозькому регіоні діяти було вкрай важко, як через природні фактори і відсутність значних лісових, або гірських масивів, так і через потужну конкуренцію зі сторони «махновців».

Остання спроба створити регулярну українську військову одиницю на території Запорозького краю пов'язана із перебуванням в Олександрівську військ генерала Петра Врангеля, який дозволив формувати у складі своєї армії українські національні підрозділи. У місті було створено Український повстанський Хортицький курінь, бійцями якого стали колишні місцеві гайдамаки, вільні козаки, бійці Самокатної сотні 2-го Запорізького полку Армії УНР та новобранці. Отаманом було призначено Івана Марківа («Чорну Хмару»)⁵. Також у складі врангелівської армії перебував Мелітопольський курінь, очолюваний отаманом Семенком. До формування обох військових частин

---

⁴ Гордієнко Г. Вовнизький повстанський відділ та інші спогади з Олександрівська 1920 року / Запорізький науково-дослідний центр «Спадщина». Запоріжжя, 2019. С. 43–52.

⁵ Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя : Просвіта, 2005. С. 261.

був безпосередньо причетний відомий діяч повстанського руху доктор Гелієв (Гелев), серб за походженням⁶.

Однак намагання у такій формі повернути територію сучасної Запорізької області до простору українського державотворення успіху не мали. Курінь «Чорної Хмари» після невдалої спроби форсувати Дніпро й вийти на правий берег річки в районі села Біленьке, разом із залишками інших українських підрозділів відступив до Криму. 23 жовтня 1920 р. радянські війська остаточно увійшли до Олександрівська.

Українські самостійники, які залишилися на території краю, здійснювали окремі спроби продовження боротьби. Сучасна Запорізька область перебувала в орбіті підготовки широкомасштабного повстання, яке готував Партизансько-повстанський штаб Юрія Тютюнника. На території краю діяли представники Організації Катеринославщини, Північної Таврії і Східної Херсонщини – повстанського комітету на чолі із доктором Гелієвим. Останньому підпорядковувалися організатори повстанських груп у Мелітопольському повіті Кимлач та у Білозерському районі Мелітопольського повіту Семінко. Не змігши розгорнути масштабної й помітної діяльності, ці повстанками у 1921 р. були ліквідовані місцевими співробітниками радянських органів держбезпеки⁷.

1921 рік став фінальним для такого поняття як Українська революція. На Запоріжжі «солов'їною піснею» стали окремі акції повстанських загонів та підпільних організацій. Досить влучну характеристику цьому періоду надав Джеймс Мейс. Із прив'язкою до осені 1920 р., коли було розбито залишки білогвардійських військ, він писав про закінчення російської громадянської війни. У той же час, коли невдачею завершилася

---

⁶ Козельський Б. Шлях зрадництва й авантур : петлорівське повстанство. Харків : Державне видавництво України, 1927. С. 106.

⁷ Стегній П. Селянські повстання в правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлорівського руху): дис... канд. істор. наук: 07.00.01. / Кременчуцький державний політехнічний інститут / Кременчук, 2000. С. 104–105.

спроба Симона Петлюри разом із поляками вибити більшовиків з України, «для українців це означало лише припинення організованих військових дій у їхній власній війні за національне звільнення»⁸. У одному з тогочасних оглядів ситуації на Лівобережній Україні, В. Білинський писав, що українські повстанці різними засобами намагаються зірвати перевезення залізницею, зокрема зупиняли потяги та підривали залізничні мости. Згадувався і випадок, коли у травні було спалено міст по дорозі на Запоріжжя⁹.

У іншому огляді згадувалося про диверсію на залізниці, яку здійснив загін отамана «Козлика», колишнього старшини Армії УНР, який оперував у Олександрівському та Катеринославському повітах. Внаслідок непереведених залізничних стрілок по дорозі зі ст. Передатна до станції Південної залізниці (вокзал Запоріжжя-2), в районі підірваного врангелівськими військами мосту із рейок зійшов агітпотяг ім. Сталіна. За офіційними радянськими даними, у катастрофі загинуло 27 «відповідальних співробітників», серед яких був полковник Мартиненко, колишній командир української артилерії Катеринослава, який зрадив і перейшов на сторону більшовицьких військ¹⁰.

У цей же час посилювався тиск радянських органів державної безпеки. Наприкінці літа – на початку осені 1921 р. у Запоріжжі було заарештовано членів комітету спілки української молоді, з яких сімох розстріляли, зокрема Нападайла та братів Деревіївих. Одночасно було заарештовано президію повітової спілки споживчих товариств і раду Союзбанку. Усі заарештовані обвинувачувалися у «жовто-блакитній контрреволюції», «петлюрівщині» та «українському шовінізмі». Відомо про розстріл агронома Семенова, а інші – Явтушевський, Ковбаса та

---

⁸ Мейс Дж. Комунізм та дилеми національного визволення : Національний комунізм у радянській Україні, 1918–1933 / Пер. з англ. М. Яковлев. К. : КОМОРА, 2018. С. 111.

⁹ Білинський В. З сучасного життя на Лівобережжю. *Свобода*. 1921. 12 вересня.

¹⁰ Охроменко. Повстанські отамани. *Свобода*. 1921. 26 липня.

Чуча – засуджені до одного року каторжних робіт на території Донецького басейну¹¹.

Здійснювати спротив більшовицькій системі ставало дедалі важче. Поодинокі підпільні гуртки не могли змінити загальної картини, а діяльність повстанських загонів швидко локалізувалася й нейтралізувалася органами держбезпеки. Після завершення воєнних дій на зовнішніх фронтах, більшовики мали можливість цілком переключитися на внутрішній, широко застосовуючи репресивно-каральний апарат. До цього додалася «втома від війни» жителів краю. Крім того, свої уроки із подій попередніх років винесли й лідери комуністів, які після вдалих соціальних гасел, перейшли до декларування більшої уваги національному питанню.

У той час, як більшовики намагалися інтегрувати самостійницькі прагнення українців у формулу співжиття різних народів у соціалістичній спільноті (союзи ніби-рівних держав), на початку 1920-х рр. на території сучасної Запорізької області давалися взнаки відголоски повстанського руху періоду Української революції. Так, на початку 1922 р. радянським органам держбезпеки вдалося виявити підпільну петлюрівську організацію у Веселівському районі Мелітопольського повіту¹². Протягом 1923 р. радянські органи влади та держбезпеки на межі сучасних Запорізької та Херсонської областей турбував вільнокозацький повстанський загін імені Тараса Трясила на чолі з отаманом Грищенком, який за визначенням Київського губернського відділу ДПУ був «одним з останніх представників партизансько-повстанської діяльності»¹³.

---

¹¹ Радянин. Грюкають дверми! *Свобода*. 1921. 4 жовтня.

¹² Архирейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. : погляд на проблему крізь архівні джерела. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. №2/4. С. 23.

¹³ Ребро П. Обізвався Тарас Трясило... *Реабілітовані історією (Запорізька область)*. Запоріжжя : Дніпровський металург, 2010. Кн. 5. С. 187–193.

Серед причин затухання боротьби українського повстанства можемо назвати зміну настроїв його основної соціальної бази – селянства, «пацифікація» настроїв якого була викликана не в останню чергу репресивними заходами радянської влади. Зокрема, у 1921 р. Раднарком України, активізуючи боротьбу з «бандитизмом», прийняв постанову про введення системи відповідачів. Згідно з цим документом, у кожному селі з числа авторитетних господарів, фактично – соціальної бази антибільшовицького спротиву, призначалися відповідачі, які повинні були стежити за появою підозрілих осіб і своєчасно інформувати про це представників влади. Також вони повинні були не допускати пошкоджень телефонно-телеграфних ліній, залізничного полотна, мостів та інших споруд. У випадку недотримання цих вимог санкції були жорсткими: штрафування, ремонт пошкоджених ділянок за власний кошт, розстріл з конфіскацією майна. До цього додалося створення у 1921 р. системи інформаторів. Згідно із вказівками центрального Надзвичайного Комітету, рекомендувалося в кожній державній установі, кожному селі підібрати надійних інформаторів, які повинні були стежити за підозрілими особами та вивчати політичні настрої населення¹⁴.

На період впровадження НЕПу та політики українізації підпільна та протестна боротьба на території сучасної Запорізької області призупинилася. Не сприяв самостійницькій боротьбі й голод, що розпочався 1921 року. Однак, це було тимчасове «затишшя». Як зазначив Андреа Граціозі, українські селяни досить радикально відреагують на посилення тиску радянського тоталітаризму, що призведе до «більш драматичних подій 1929–1933 років»¹⁵.

---

¹⁴ Шульга І. Людомор на Поділлі. К. : Республіканська асоціація українознавців, 1993. С. 16–17.

¹⁵ Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. М. : «АИРО - XX», 1997. С. 175–176.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Масовий штучний голод 1921–1923 рр.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ЗМІСТ

Аннусова Віра

Сплеск селянського спротиву хлібозаготівельній політиці більшовиків на Сході України на початку 1920-х рр.: спогади, дослідження, джерела 3

Байкеніч Дмитро

Масовий штучний голод 1921–1923 рр. на Донеччині 11

Боряк Тетяна

Усна історія голоду 1921–1923 рр.: особливості пригадування стратегій виживання очевидцями Голодомору 16

Драмарецький Борис

Голод 1921–1923 рр. в Україні як спосіб формування «нового» суспільства 24

Капустян Ганна

Холоднорівський опір більшовицькій продрозкладці 32

Козицький Андрій

“Це не жах, а статистика...”: Й. Сталін і голод 1921–1923 рр. 39

Маркова Світлана

Байкеніч Дмитро

Початок масового штучного голоду 1921–1923 рр. в Україні: суспільно-економічні причини 45

Маркова Світлана

Лапчинська Ніна

Совецькі дисонанси конотацій та денотацій
на початку 1920-х рр. в Україні: пролонговані наслідки 57

Мовчан Ольга

Кампанії з вилучення церковних цінностей 1922 р.
в Україні: історіографія проблеми 69

Молдавський Роман

Прояви девіантної поведінки у роки масового
штучного голоду 1921–1923 рр. 84

Подкур Роман

Діяльність органів ВУЧК–ГПУ УСРР
в умовах голоду 1921–1923 рр. 89

Стасюк Олеся

Ідеологічна передумова появи інституту
уповноважених 100

Шеремета Лілія

Зміна етимології слова «куркуль» у 1920–1930-х рр. 109

Шишко Олександр

Проблематика терору голодом на шпальтах одеської
газети «Вісти» (червень–грудень 1921 р.) 113

Шугальова Інна

Руйнація традиційних та моральних цінностей українців
у роки масового штучного голоду 1921–1923 рр. 120

Щур Юрій

Підпільна та повстансько-партизанська боротьба українських
самостійників на Запоріжжі у 1918–1923 роках 124

Науково-методичне видання

Матеріали
Міжнародної науково-практичної конференції
«Масовий штучний голод 1921–1923 рр.»

(до сотих роковин)

30 вересня 2021 р.

(українською мовою)

Відповідальний редактор *Світлана Маркова*

Верстка *Лілія Шеремета*

Формат 60x84 1/16

Шрифти Times New Roman

Наклад 300 прим.

Оригінал-макет виготовлено в
ПП Сергійчук М. І., 07301, м. Вишгород Київської області,
вул. Грушевського, 1, пом. 31.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції –
серія ДК №2448 від 24.03.2006 р.

Віддруковано в ТОВ «Видавництво «Ліра-К»,
м. Київ, вул. Василя Стуса, 22/1.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції –
серія ДК № 3981 від 15.02.2011 р.